

E N Y E D

BERDE MÁRIA

*A sorskerék előtt. —
Ante rotam. —*

I.

Ez az a város, mely nagyobb, kincsesebb és büszkébb testvérei között koronatanúja Erdély történelmének. Ötször, hanem hatszor pusztult el a végsőkig, hogy csak kövei maradtak, és tűz-víz-fegyverálló lelkesége, mely ha minden veszett is, a pusztta kövekből mozdult ki, sarjadt fel, mindig, eltipratlanul.

Kik voltak azok, akik a titokzatos erejű köveket első alapozásul összehordtak, egyberótták a természetnek ezen anyai jósággal igazi városbölcsové alkotott települő helyére? A város a Mommsentől kiindult hiedelmet vallja, hogy őse a még agathyrs alapítású s a római időkben felvirágoztatott *Brucla* volt. Azonban a *Tabula Pentingeriana* nevű, azidőbeli térkép *Bruclát* tizenkét mértföldre teszi *Apulumtól* fölfelé, ez pedig az ismert *gyulafehérvár-tordai* útvonalon *Diód* falucska helyére esnék, ahol tömegesen lelik máig az írott szónál igazabbul tanúskodó emlékeket: többek között a római házpadlók jellegzetes piskóta tégláit, melyeket egy-egy parasztasszony átalvetője aljában ajándékol hoz a városi gyermekeknek. De honnan lenne oly klasszikusan négyyszögű az enyedi nagytemplom tornya, ha nem rómaiak fundálták volna őrtornyul? És elkerülte volna világbíró stratégiai érzéküknek figyelmét, hogy jobb vigyázó hely nincs messzi környéken az Enyed fölé kiugró Órhegynél? — E családfához való ragaszkodásban hordták össze Enyedre lelkes gyűjtők — akár legendás ős családi ereklyéit — *Marosdécséről*, *Gyulafehérvárról*, *Verespatakról* s a

Csákyakő fürdőromjaiból az oltárköveket, szobrokat, feliratos faragványokat, az Európahírű bronzsisakot s a négy „tabula cerata-t”, a lehelletkönnyűen felkarcolt latin szöveggel, melyekből kettő Németországban rekedt. — Áll az is, hogy a piaci Várad-ház lebontásakor a falakban bélyeges római téglákra bukkantak . . .

A hit mindig szebbet tart, mint a bizonyítható valóság, mert Enyed római eredetéből csupán az országútjához nem fér kétség. A város medencéjétől délnek, a mai Fischer-oltványtelepen több méternyi hosszúságban leltek nemrég is letagadhatatlan maradványaira. Innen kúszhatott fel a Kakasdombra s ereszkedett be a piactérre, hogy a Bethlen-utcától kezdve a Kápolna-dombon keresztül a Hosszú és Levélszín nevű határrészek lábában egész az Akasztófadombig oly irányt kövessen, mely ma a forgalomból jóformán egészen kiesett. Kétségtelen, hogy ez volt a város ősi tengelye is, az irány csak Apafi fejedelem akaratóból kanyarodott át a Magyar-utcára, hogy kikerülje a kollégium tájékát — „az tanuló elme minde nekfelett jó csendességet kívánván”. A várostól északra itt is, ott is kibukkan még, mint világnagy csontváz törmeléke a Via Strata sárgafehér kövezete.

Ezt az országutat még a szászok sem esküszik le, pedig különben egyszerűen nem tudnak a város Brucla nevű őséről. Csak anyját emlegetik a mai Enyednek, *Strassburg am Marosch-t*, vagy *Mieresch-t*, mely névadásban a készenkapott országútra való hivatkozás lappanghat, de már a várost ők, honszerző Hermann népei alapították volna megyei — tehát magyar — települési részen is.

Hogy mikor? — Egv Nagyszebenben. 1886-ban nyomtatott névtelen füzet szerintf Enyed a XI—XII. századbeli, tehát a legősibb szász telepekhez számít. ' E melítettánuzott volna az a románstíli, köríves boltokkal épült kripta, melyet a lebontott templom alatt találtak a XIX. században s melyben a broszúra szerzője a *legrégebb* szász templommaradványt gyanítja egész Erdély-szerte. Sajnos, a kripta építészetileg vizs-

gálatlanul tűnt el. A benne talált, szekereket megtöltő csontvázak koponyáit — miután a zúzott fejek, tört végtagok háborús elesettek tetemeire vallottak — a szász egyház vizsgálatra küldötte fel Bécsbe, abban a hitben, hogy a koponyák között talán tatár jellegűek is akadnak és így bebizonyosodnék, hogy a vár és kriptája a tatárjárást megelőző időkben keletkezett; de a csontok nem vallottak a kívánt módon: kimondottan árja halottak maradványainak bizonyultak. — Van nézet, meg Enyed alapítási évét pontosan 1239-re teszi s a várat egyenesen a tatárjárás elleni védőműnek tekinti. Bizonyos azonban csak annyi, hogy „Emidról” 1293-ban találjuk az első említést. Egy másik oklevél a XIV. század végéről, mely már „Nagyenyed”-et mond, hangsúlyozza, hogy a helység a szász székek kiváltságait élvezi.

A szabályos piactér, a sugaras utcaelosztás valóban a szász jellegű várostestvérek arcát idézi. Mivel azonban a Maros felől Enyedet hatalmas természetes földtörmelés védi, északnyugatról meg az ürhegy könyököl fölébe: az utcák csillagszárai kettős patkóalakban kényszerültek elhajolni, körülkarolva az ürhegyet és nyúlványait. Szász telepre mutat számcs nevezet is, mint Varcagás-utca, mely Schwarze Gasse-ra megy vissza, míg a Tót-utca nem valami etnikai betelepülőről, hanem a (mai katolikus) temetőről keresztelkedett. A Grintyen, Frankút, Gerepen, Herzsa, Herlós szőlőkertek nevében még a laikus nyelvelemző is felfedezi a Gründchen, Frauengut, Gräben, Heerschau(?), Herrnlos eredetet. A Magyar-utca is arra mutat, hogy a magyarság külön lakott, akár Kolozsváron, tehát jövevénynek számított. Viszont a város ősi kültelkei már tipikusan magyar elnevezésűek: Felszeg, Alszeg, Gagyület, Ebhát stb. Az alapító lakosság eléggé gyorsan veszített talajt az őt körülgyűrűző betelepülőkkel szemben. Jellemző erre, hogy az eredeti helynév az idők folyamán a szászság ajkáról is lekopott, nyomába *Engetten* (Enyedin) került. így születik meg Bruclán és Strassburgon keresztül a harmadik íz, az unoka, a

törzsökös magyar *Enyed*, miközben az elapadt százság is megtart bizonyos védett helyzetet a városban.

Az 1293-ból való oklevél pedig arról intézkedik, hogy a gyulafehérvári káptalan akaratából „Fylesd és Enud” helységekbe „valach mansiok”, vagyis családok költözhessenek be mintegy hatvan számban, így tehát a város már az Árpádok alatt román népelemhez jutott, valószínűleg káptalani zsellérség képében; az új lakók pedig a maguk nyelvtörvényei szerint alakították át a város nevét Aiud-ra.

Enyed magyar neve az Aegidiusból (Együd, Egyed) úgy származhatik, ahogy az odavaló ember megyén helyett is menyen-t ejt. — ősi szokás és legkézenfekvőbb dolog a községeket a szentről nevezni el, kinek védelme alatt az illető helységnek istenháza áll. Hol, mely időben keletkezett a szentély, mely Strassburg am Maroscht Enyeddó keresztelte át? A mai, 1866—68-ban épült evangélikus templom szószéke mellett gótbetűs kőtábla áll, Enyed legrégebb írott köve. Ez a tábla annak a kicsiny és szegényes kápolnának falából iktatódott ide, melyet az új istenháza kedvéért le kellett bontani. A kőtábla szerint az a lebontott templom-előd „inchoatum est anno MCCCXXXIII. et finitum IV.” De még ez a kápolna sem lehetett a helységekereztesztelője, mert az ENUD név jóval régebb keletű, így hát fel kell tennünk, hogy a névtelen broszúra szerzője által látott ősi románstílusú kripta őrizte emlékét a legelső templomnak, mely a bencések kedvelt szentjének tiszteletére épülvén, az egész várost mindhárom nép ajkán a maga nevére hódította.

A — már másodíknak tekintett — szentély mellé a XV. században rakódott fel a gótikus nagytemplom, mely jelentős lélekszámra vall. Ősi alakjában e szentegyház tiszta stílust mutatott, de soha semmi szoros rokonságban nem állott a „római”, s eredeti rendeltetése szerint nem is harang-, hanem bástyatoronnyal. Hogy a megfeledkezések előtt milyen külön szerepe volt a két szomszédos Isten-házának, nem tudni, ahogy nem ismerjük a vár keletkezésének történetét sem. Az épi-

tökre — Herepei professzor szerint — a települők fő építőanyaga vall reá: a Maroson túl fekvő Apahida község kőfejtőinek lajtamesze. Ebből faragódtak a személyforgalmat szolgáló délikapu gótikus kerete, a templom s a várfalak nagyobb körései, az úgynevezett „szépbástya” csipkés-taréjos oromzata s végül azok az elmés lépcsőzetek, melyek a várfal mellvédjeinél körbenfutó galériához vezettek fel... S jellemző tény, hogy az első ismert enyedi vezetéknev 1341-ből: *Henchimannus*.

Szászok építették tehát a vegyesanyagú, de földszinten tömör és kitűnően kötött „kerítéseket”, a felső, vékonyabb téglamellvédekkel, s az ahány annyi formájú kétemeletes nyolc bástyát, melyek közül a déli- nek — tudomásunk szerint — egyetlen hasonmása akad Spanyolországban, ők tervelték volna ki a várudvart hajdan kettébe osztó harántfalat, mely a várkastélyt három-, sőt négyszeres menedékké avatta. Ha az egyik kapun betört az ellen, maradt a másik udvar és onnan még mindig be lehetett húzódni a hatalmas templomba, végül pedig a bástyatoronyba. Nem hiányzott a víz sem és gondoltak az építők a biztonságos raktárhelyiségekre is. Az új evangélikus templom alapozásakor a feltárt pinceboltokból még marokkal szedték ki a gyermekek az elfeketedett, égettes búzaszemeket.

Ma pincék, kút eltömve, a vársétány lépcsőgerendái töből letördelve s az egyes bástyák már jóval később felhúzott zszindely- és cserépteteje szitává ritkázódott, a sziklakemény courtine-t kelet felé idétlen cementkapuval törték át, a harangtorony oldalából kiálló vasgolyóra pedig rásütötte a józanság, hogy műágyúgolyó . . . Csak a természetnek fáj a közöny, a gúny és a sorvadás. Isten magvetőivel magvakat hordatott fel az ágyúk helyébe, úgyhogy ma kis allék bokkrétázzák a csonka, időlátott falakat, s csoda lehetne, hogyan vetekedik olykor virágzásra a kovácsok bástyájának borostyánbokra.

A védőművek emblémái — patkó, lakat, csizma, vasbárd — tanúságot tesznek, mely iparágakat üztek

a lakosok a művészi ötvösipar mellett, melynek — állítólagos tárgyi emlékein kívül — bizonyítéka a későbbi feljegyzés is egy Berzi nevű „ősi ötvös családról”. Mészárosok, szabók, kerekések, kovácsok külön tartottak egy-egy kisebb bástyát. Csizmadiák, lakatosok közösen a délkeletit, a szép déli kapubástya a szücsöké, a kilencoldalas délnyugati a tímároké. Legérdekesebb szerepe van a nyugati első bástyának: a Kalandosok Társaságából Apafi alatt alakult *Szentlélek Társulaté*, az iparosok temetkezési egyletéé. S ha nem felejtjük, hogy a Kalandos Társaságok vallásos körök, *ősei* s nem utódai a céheknek, akkor nyolcszázéves szokást kell gyanítanunk az aktusban, amikor a Társulat egy-egy tagnak halálakor máig is rézlapot köröztet a társak között az elhantolásra való felszólítás gyanánt és bizonyos állandósult, kegyeletes szertartások szerint ássa meg a sírt Enyed mindenrendű halottainak. A sírásók legidősebbje rigmusban figyelmezteti társait, hogy amit ásnak, az nem gödör, hanem támadandó test lakóhelye, éppen ezért fogadalmat tétet velők, hogy míg a munka tart, nem isznak semmi részegítő italt és nem ejtenek káromló szavakat.

Az ilyen gondosan tartott szokások s maga a vár iparosjellege is szász eredetre mutat, de a bástyák feliratai már latin és magyar szövegűek. Ma a kis erődök különféle szerepet töltenek be. Olyikban szalonnát őriznek a céhek jogutódai, van amelyikben a híres „Nagyenyedi Kovács-krém” porcellán- és üvegtégelyei állanak raktáron. Különálló életet élt és él mostanig az északi főkapu felett épült Bethlen-kastély, vagy „Károlyi Zsuzsanna háza”. A várgyűrűbe nem egészen beillő alkatrész, mely bástyatoronyból alakulhatott át rendházzá. Tágas refektórium, boltíves termék, kőkeretes ablakok, ajtófélfák, egy nagyon keskeny csigalépcső . . . „Capituli . . . 1541” — még világosan kivehető a kapufölötti, rusticával csonkított kőtáblán. Valószínű, hogy e várrész az 1556—57-beli szekularizáció után ment át a gyulafehérvári káptalan javaiból fiskális tulajdonba.

A várát illető további jogi eltolódásokról nincsen világos képünk. A Báthory Gábor-féle összefoglaló kiváltságlevél még így szól: „A polgárok közös használatára épített várát, mely ősidőktől fogva senki másnak, mint csakis a nevezett enyedi polgárságnak hatásköre és joghatalma alatt állott, éppen úgy következőleg is ugyanazon enyedi lakosok bírják és rendelkezzenek fölötté”. Mindazáltal ma a várterület, a Bethlen-kastélyt kivéve, az evangélikus és református egyházak tulajdonát képezi s egyben lakhelyet nyújt a két lelkésznek, a kántornak és a közös harangozónak. Sőt a taksán is az egyházak osztoznak, mely a várfalon kívül, az ősi vízárokra felépült üzlethelyiségek és „színek” terrénuma, mint megosztott tulajdonok után jár s a polgárság hasztalan fordult a Kúriához: vagy megváltotta telkét, vagy fizet maiglan.

A két egyház között a vagyonközösségen felül még az a hagyomány is kapocsként áll, mely szerint mindig azé a felekezete lesz a nagytemplom, amelyiknek népesége túlszárnyalja a másikat. Lebonthatták és kicserélhették az 1333-ból való kápolna falait, eléghetett 1704-ben a nagytemplom magas teteje, beleépülhetett 1790 táján a diákok részére emelt barokk-karzat s rá-toldhatták száz év múlva a két idéetlen portikust, jöhettek az egyházak vagyonszerzését rendező linzi és bécsi békék s új, más harcok, megegyezések, új egek az ősi őrtorony fölé: Enyed mostanig emlegeti, tiszteli és tartja az elődök e fogalmát.

A romboló düh, amellyel a hírhedt „századvége” porba döntötte Kolozsvár szépséges kaputornyát, Enyedet is megkörnyékezte. Hüttl Dezső, aki szakértőként megtekintette a lebontandó várát, azzal a tanáccsal szolgált a városnak, hogy a kastélyt nem lebontani, hanem restaurálni kellene. Ez a tanács annál helyénvalóbb volt: mert hiszen egy székely falu kisebb hasonló erődítményén kívül ez az egyetlen református, magyar tulajdonban is lévő templomkastély egész Erdélyben. Pénze azonban nem volt a városnak, sem hogy megváltva lerombolja, sem hogy karba tegye

a műemléket. Fájdalom, amit a barbárság el nem végezhetett, elvégzi az idő: az északkeleti bástya régóta beomlással fenyegetett és ma „életveszélyessége” címén le is rombolták. Mondják, hogy a csákány nem fogta, mint a legkeményebb szikla dacoltak még repedezett falai is. Akkor már még az is jobb sors, ami a kovácsok bástyáját érte, hogy újjá épült ugyan tűztöltőszertárnak, de sajnos, kiegészítették egy céljaira nem alkalmas, torz vasbeton őrtoronnyal. A vár területe ma parkosítva van s üdítő elszármazást jelent a piac sarától-porától: belépni e madárlakta, friss csendességbe.

A XIII. század utolsó tizedétől a XVI. század derekáig tart az idő, amikor Enyed ezzel a kis, bizonyára rendre épülő, újuló erősségével, mint a telep magvával még csak derengésében áll a történelmi világosságnak. Úgy tudjuk, volt férfi és női klastroma — utóbbi mellett vallana a Frauengut — és bizonyára a kor színvonalához mért iskolája is, de feltétlenül hiányzott belőle a városi jelleg. 1341-ben még „villa de Enudio”-ként említik. A lakosság zömének élete a vízzel körülárlkolt, festői erődön kívül folyhatott s egyesek szerint a mai Széna-tér táján is némi gócot alkotott. Hogy a központi fekvés vásáros helyé tette, arról 1415-ből van már adatunk, valamint újabb iparosbe-településről is a XVI. század derekán, a Segesvár melletti Kaisd községből.

Három fontos okmány intézkedett a polgárság jólétéről és jogi helyzetéről. Keltezésük 1532, 1562 és 1607. Ezeknek és más kiváltságleveleknek összefoglaló megújításáért „Enyed mezővárosnak okos és gondos bírása és feleskedett polgárai” folyamodtak 1613-ban Báthory Gábor fejedelemhez, ki „figyelembe és fontolóra véve Enyed lakosainak hűségét és hű szolgálatait . . . különféle-színű selyemzsinóron függő, fehér-viaszkba öntött, finom veres viaszra nyomott udvari pecsétjével” erősítette meg az okmányt.

E kiváltságlevélből megtudjuk, hogy „Enyed területe csekély és szűk” s így fontos érdeke, hogy a magtalanul elhaló polgár birtokát a fejedelem csak a város

javára fordíthassa. Bepillantást nyerünk a város gazdálkodásába is. A négy malom (melyek közül a Csere-malom csak a 70-es években szűnt meg) az országos közterhekhez való hozzájárulást és a tanítómesterek fizetését fedezte. A város szabadon rendelkezett a maga erdőivel köz- és magáncélú építkezésekre, be- és kiköltözést engedhetett idegen személyeknek, ha azok pecsétes ígéretet adtak a köz- és magánterhek viselésére. Igazságszolgáltatásban az oppidum önálló, a bírák és esküdtek ítéletei a fejedelmi cúriához térj esztendő fel egyenesen, pallosjoga azonban nem volt Enyednek.

A kiváltságok nagylelkűen biztosítják, „hogy amiképpen bármely vallásnak, hitfelekezetnek vagy dogmának hirdetőit maguk választották maguknak és tartották fenn, azután is szabad akaratukra legyen bízva”.

Legrégibb keletű kiváltság, sőt monopólium az 1532-iki oklevél, melyet még a katolikus egyházi férfiak, Ferenc prépost és Gergely éneklő jártak ki a városnak, de elsősorban sajátmaguknak javára. Jellemző adata ez egyben annak a világias szellemnek, mely szerint a papság és a tanítótság a szász vidékeken borkereskedésre adta fejét, míg aztán 1555-ben — Honterus izgatására — a zsinat le nem tiltja egyházi embereknek a korcsmároskodást.

Az enyedi kiváltságlevél szerint „mivel behozott borok miatt különféle és sokszoros egyenetlenségek, kölcsönös gyűlölködések, veszekedések és lázongások keletkeztek, nevezett mezővárosunkhoz közvetlenül egy mértföldnyire se közelítsenek (mások) efféle boraikkal, hogy eladják, vagy korcsmároltassák”. Csak akkor volt szabad bort vinni Enyedre, — hegyre földet — ha az egész határban 3 hordónál kevesebbet hozott az évi szüret.

Kisipar és szőlőgazdaság: íme a békés polgári jólét forrása. Es ha Enyed területe szűk: vidéke jelentékeny, fekvése központi s főleg a havasvidékeknek van itt máig beszerzési piaca.

Nem tudjuk, honnan eredt a nótára vett tréfaszó, hogy Enyed a világ közepe. Egy bizonyos, a mezőváros jelentősége megnőtt a fejedelmi korban. Hiszen várának kőfalai már a királyi időkben is menedékkül szolgáltak az 1437-beli, Nagy Antal vezette parasztlázadás összetömörülő felkelőinek: akár a szív az egybeszaladó vérnek. S ha ez az első nagy történelmi emlék arról beszél, hogyan dobta véres fejét a megvetett néposztály a város kebelére, végzetszerű véletlen, hogy Enyed második ismert történelmi pillanata megint szállásadóként mutatja a várkastélyt.

1551-ben, július hónapban indul el Izabella királyné Gyulafehérvárról nehéz útjára: átadni az Erdély fölötti uralmat Ferdinánd embereinek. Magával viszi a szent koronát, melyet aztán Felvinc táján juttat Castaldo kezére. A huszadika és huszonegyediké közti éjszakát a sorshajszolta felség Enyeden töltötte. Itt nyugodott hát utoljára nemzeti király kezén a nagy erekleje.

A vérbosszút lihegő lázadók s az éjszakára elpihentetett bujdosó korona: megszálltak Enyeden, mely most már egyenes útjába esett és betérő fogadója lett a történelem sorsfordulóinak. A kiváltságlevelek külön tételük intézkednek „bizonyos futároknak” elszállásolásáról, mely célra a város külön földeket birtokol. Jelképe e szállásadó szerepnek, hogy a fejedelmek a várban istállókat tartottak: itt történt a lóváltás Fehérvár és Kolozsvár között. S mintha a két első nagy szállásadás valaminő jegyet írt volna fel a város lelkületére. Kultikus fejhajtás a maga érzelmeivel korrespondáló multak előtt s a mellett nyakas meg nem alkuvás a rátukmált tekintélyekkel szemben . . .

Történelmi hivatkoznivalói között Enyed szereti emlegetni még ezidőkből, hogy itt állott Martinuzzi pénzverdéje. Amikor a kilencvenes években a Varcagás (Várszeg) utca elején két helyen is boltozatos üregek fölött szakadt be az úttest, az egész város izgalmomba jött, hogy végre megtalálták a titkos zugot, rejteket, ahonnan az első „erdélyi” aranypénzek gurultak szét a világba. A bátor előnyomulok azonban csak az

örhegynek futó alagutakra bukkantak s azokat is rövidesen eltorlaszolta előlük a beszakadt föld. Feltevés: hogy ez az aláásottság a történelem által már nem ismert időkből származik és a sokat zaklatott — mert útba kitett — lakosság utolsó menedékét szolgálta. Józanabb elmék inkább a Ferenc prépost és Gergely éneklő üzleti szellemével hozzák kapcsolatba a titkot. Az időtlen idők óta űzött bortermeléshez nagy pincék szükségeltettek. Ezek a földalatti helyiségek azonban a város gyakori elpusztulása és újratámadása folytán betömődtek, elfelejtődtek . . . Ámde Martinuzzi mestersége és az Apafi fejedelem alatt is birtokolt pénzverési jog mégis csak otthagya nyomát a városon. A múlt században még súgva mutogattak házakat, a beszakadt utca tájékán, ahol éjjel szüntelen kopogás hallatszik a föld gyomrából, állítólag a hírhedt és teljesen soha le nem leplezett pénzhamisítók dolgoztak ott a sötétség óráiban. Vagyonokról regéltek: „tudjuk honnan” . . .

A város korán és minden zökkenő nélkül csatlakozott a hitújításhoz, mégpedig nagy számban az unitarizmushoz is, mely vallás később tért veszített. Van nézet, amely szerint úgy, mint Kolozsváron, a felekezetekre való bomlás siettetette és fejezte be a magyarság teljes túlsúlyba jutását. Az egyháztörténelem egy fontos dátumot keltez Enyedről, az 1564-i zsinatét, melynek alkalmával az erdélyi református és evangélikus egyházak megkülönbözése végbement.

Az ilyen békeességes állapotok kevésbbő maradtak köztudatban, annál inkább forognak szájon a Bástia korszak emlékei. Két döntő csata — a miriszlói és a tövisi — folyt le a város közelében és Enyed ismét egyszer porig égett és az országos nyomor innen kiáltott égre a legborzasztóbb, kényszerű eltévelyedés képében. Itt sütötték 1603-ban a fakéregcipókat a piacon mért emberhúshoz és csak drákói törvényekkel lehetett a kannibálizmusnak végetvetni. Erről hallva szívesen törüljük meg könnyes szemünket Károlyi Zsuzsanna köntösének szegélyében, aki — mint Enyed birtokosa

a fejedelem ajándékozó kedvéből — az 1614-es esztendőben itt időzvéen, szobácskája ablakából figyelte a vásárt. Egyszer le is szaladt a piacra, hogy felképeljen egy árdrágító tojásos kofánét. Statáriálisan intézte el a háborúban, úgy látszik, akkor is divatos lánckereskedelem kinövéseit.

Nemcsak a fejedelemasszony, de maga Bethlen Gábor is látogatta a máig róla nevezett kastélyt. Tudjuk, hogy egyik zsinat alkalmával a hit tételei felől hosszasan elvitatkozott tudósaival a nagytemplomban. Haldoklásában mégegyszer át kellett utaznia a városon.

S mégis úgy van, hogy Enyedet nem a nagyobb, hanem a gyengébb uralkodók juttatták külső és szellemi rangjához. A Báthory-féle kiváltságérősítés után II. Rákóczi György ad 1658 februárjában 300 polgárnak nemességet s az oppidumnak civitas jellegét. Az iparos és őstermelő szorgalom emelkedett itt rangra, míg a tudomány és a művészet Apafi Mihály akaratából tette át lakhelyét Enyedre. Volt itt ugyan már száz évvel előbb is rektori vezetés alatt álló nagyobbbrangú unitárius iskola, de ez Mihály vajda idejében, 1599-ben elpusztult.

Az áttelepítésnek legfőbb oka az 1658-i tatárjárás, mely Gyulafehérvárt és Enyedet elpusztította, mikor II. Rákóczi György nem tekintette magát fejedelemnek, tört cserepeiért azonban Erdély átbűnhötte a porta bosszuló hadjáratát.

A nagy szász kerített városok, valamint a külvárosaikban felgyújtott Kolozsvár, szörnyű váltságpénzt fizettek az országra zúdított sáskahadnak. Marosvásárhely háromezer szíjrafűzött rabot veszített, az őrizetlen Gyulafehérváron pedig hamuba hamvadtak Bethlen Gábor kincses palotái s velük együtt a fejedelmi keggyel dédelgetett schola is. A Barcaságtól Váradig: az egyetlen Enyed mert bezárkózni várkerítése mögé s a Fehérvárról idemenekült polgársággal együtt felvette a küzdelmet az utolsókra elszántak kétségbeesett hősiségével. Az ostrom egyik krónikása szerint: kanalakból öntötték az ágyúgolyókat. A sikertelen támadás után

a tatárok kánja követséget küldött a várba és — cserében az elvonulásért — három tekintélyes polgárnak és a három legszebb hajadonnak kiadását kérte. Száz év múlva is reszket a szégyen a krónikás szavaiban, amikor beismeri, hogy ki is küldték a túsokat és a szüzeket, „kik közt egyik tanárleány volt” — mondja a hagyomány — nagy kincsek kíséretében. Nyomban megkapták büntetésüket: a tatárok folytatták az ostromot. Végül is felsőbb segítség érkezett, óriás zivatar képében, „amilyet a kán népe sohasem látott”. „Égből szállott tűz által megrettentvén (Isten) a pogányokat” — eszük nélkül szaladtak meg.

A próbatétel mély nyomot hagyott a város lelkében. A feláldozottakért minden esztendőben gyásznapot és böjtöt tartottak, amikor is még a csecsemőt sem szoptatták meg, amíg harmadszor nem jöttek ki a templomból. A vezeklés napja egyben hálaadásé is volt a csoda által történt megszabadulásért, de lehetett volna hála bátran egyébért is, hiszen ugyanakkor, amikor a város vérrel pecsételte meg frisskeletű nemeslevelét, egyben — tudtán kívül — még nagyobbat harcolt ki magának a kanalakból öntött golyókkal: megmaradt falai biztos menedéket kínáltak a Gyulaféhvárt hajléktalanná vált és egyelőre Kolozsvárra költöztetett főiskolának.

Apafi fejedelem a kocsárdi táborban 1662-ben tesz rendelkezést, hogy a bujdosó intézet telepedjék meg fekvő birtokai központján, Nagyenyeden. Tanácsot e tettehez *Bethlen Jánostól*, a kollégium későbbi nagy kurátorainak első ősétől kapott. Ezzel az áthelyezéssel a város a legnagyobb díszre tesz szert, olyan, művelődési tényező birtokába jutva, melyhez sem rangra, sem módra hasonló nem volt a kisházában, hiszen Bethlen akkor nemcsak hogy időben megelőzte, de felül is múlta Pázmányt alapítói bőkezűségben, amikor kollégiumát felruházta. Úgy gondoskodott pedig felőle, hogy az alapítványokból — egy 1862-beli kijelentés szerint — nem egy de két akadémiát lehetne fenntartani.

Az academicum collegium — fél egyetem, bölcsé-

szeti és teológiai karral — megadta a városnak az Athenaea-jelleget. És valóban, csak az oltványokban végbemenő teljes egyévválás, az egymásba szakadó nedvkeringés csodája hasonlítható ahhoz a testi-lelki összeforradáshoz, mely a város és az iskola sorsát egymáshoz fűzte. De ez a folyamat nem ment simán, hiszen maga az áttelepítés sem történt a véglegesség szándékában. „Nem lévén . . . mostan erre alkalmasabb hely Enyednél, mind a collegium jószágára s mind egyéb dolgokra nézve, szállást és maradást odarendeltünk” — írja a fejedelem az ország fiskális direktorához.

A város nem mutatott jóképet a betelepülő intézményeknek. Új jogi helyzetében, mint független és nemes civitas, nem volt Ínyére a schola, mely még akkori, megcsonkított anyagi állapotában is igen hatalmas tényezőt jelentett. Földesúri szerepben léphetett föl és a maga számára különféle jogokat vindikálhatott, hiszen országos jellegű intézmény volt, a fejedelem közvetlen rendelkezése alatt.

Az iskola első szállása Apafi akarata szerint „a kastély kapuja ellenében Váradi Jánosnak és szomszédjának alkalmas házai” voltak. Rossz nyelvek szerint a fejedelem a szemközti Bethlen-kastélyból leste aztán, járnak-e pontosan a tanárok előadást tartani. Itt rajzott tehát 1664-től kezdve ki s be a kapukon a violaszín köntösbe, magas süvegbe öltöző felnőtt diáknép, mely azonban a szép színes viseletet az 1682-ik évtől fogva átváltotta a puritán tógára, elől végiggombolt hosszú és fekete habitusra.

Pedig nem a ruházat tarkasága bosszantotta a polgárságot, hanem tekintély béli, üzleti kérdések. Úr szeretett volna maradni a maga portáján. Valóban tiszteltreméltó az a higgadság, ügyszeretet, amellyel Apafi el-elsimítja a kétoldali kelletlenségeket, melyek főleg a tanárok és diákok által szabadon behozott borok miatt keletkeztek. A fejedelem egyfelől „limitálja” az iskola borigényeit (szakértő érzékkel: jó magasra), másfelől elrendeli, hogy a professzorok levett kalappal köszöntődök s nem holmi odavetett szóval.

Az 1682-i enyedi egyházi gyűlés — a halálra való önálló Erdély, „Moribunda Transsylvania” első kísérlete az egyházi önkormányzat felé — még úgy dönt, hogy az iskola menjen vissza ősi székhelyére. Szerencséje a városnak, hogy ez írott malaszt maradt, mert a karbatett fehérvári épületekben a pataki diákok tanyáztak, de javára volt ez az akadály a kollégiumnak is, hiszen a későbbi Karlsburgban meg nem tűrte volna létét az 1711 utáni szellem, sőt — ismét messzi kerülve az iskola őrző felügyeletétől — az intézet fekvőbirtokai is könnyen veszendőbe mehettek volna.

Közben a schola is kezdett megmelegedni a város kebelén. Egyik ok erre a tanulók túzoltói ügyessége volt. De akármilyen fűrgé és elszánt az „incendium”-kiáltásra felsorakozó és kivonuló diákság — nem vízipuskával vette be a nemes ifjúság Enyed város szívét, hanem tűzkeresztség által.

De még ennek előtte: érdekesen dokumentálta a kollégium egész eljövendő lelkiségét a viadalban, melyet *Coccejanus-pör* néven említ az erdélyi szellemtörténet. A- háborúság a Fehérvárt időző sárospataki iskola és az enyedi kollégium tanárai között tört ki. Bizonyos, hogy rangbéli és anyagi érdek is fűtötte a támadókat. Patak szívesen lépett volna a Bethlen-hagyaték örökébe. A harc vezéreszméiben élénken emlékeztet Apáczai boszorkánypörére. Az ortodox gondolkozású patakiak — főként a hitvitákban kifent Pósházy, társulva Tófeus udvari lelkésszel — 1673-ban a radnóti zsinat elé idéztette Csernátoni és Deézsi enyedi tanárokat s még más erdélyi „gyanúsakat”.

Ma büszkeség olvasni, ami szégyennek volt szánva az ítélet vádpontjaiban, „hogy derekasabban a skandalumok Enyedről vettenek eredetet”. Állott pedig a botrány abban, hogy Csernátoni — Apáczainak halhatatlan szellemében — a Cartesius bölcséletet tanította, mely — Tófeus szerint — „az eget elveszi Istentől”. Ennél is tündöklőbb Deézsi vétke, ki a brémai Koch János (Coccejus) haladó teológiai irányát követve,

hadat izent a dogmák vak imádatának oly értelemben, hogy akik valamely dolgot *egyáltalában való demonstratio, nélkül* el akarnak vele hitetni, pápai autoritást tulajdonítanak magoknak. — Mesterének nyomán a lelkészjelöltektől az alapos tudományos bibliaismeretet s a Szentírásnak *szabad és értelem szerinti* magyarázatát követelte.

Állítják, hogy a radnóti piacon készen állott a máglya Deézi professor megégetésére, de az eleinte megfélemlített vádlottat megszállották a kettős tüzes nyelvek s oly meggyőző erővel védte elveit, hogy az ítéletben még egy kis lelki ajándékot is kapott — bizonyára a fejedelem tapintatos befolyásának hatása alatt. „*Megnevezett Coccejus írásait ne tanétsák, hanem ökegyelmek ha olvassák, a közönséges értelemtől különböző opiniót tartanak magoknak.* Philosophiát pedig olyat tanétsanak, mely ancilláljon a theologiának.”

A tanároktól „szintén corumpáltatott” diákok ekkor már biztos fészekben érezték magukat Enyeden. Az iskola mind több ingatlanra tett szert ama bizonyos Miriszlói úton, melyről Apafi a forgalmat letiltotta. A házakat falakkal kötötték össze — a hagyomány szerint e munkánál Apafi fogata is hordta az anyagot — úgy hogy Cserei már a „reformátusok gyönyörűséges kollégiomok”-ként említi az enyedi scholát. Akármilyen is lehetett azonban ez az összetoldott épületsor: háttal támaszkodva az Őrhegynek, bizonyos zárt menedéket képezett.

Itt tanyázott, itt ért ifjúvá az a huszonnyolc is, kiket a kegyelet kőbe vésett aranybetűi így aposztrofálnak: „*sangvine suo suppremam legem subscribentes*” — vagyis ők, akik önnönvérükkel írták alá a legszentebb törvényt, a dajkáló otthoni föld, fészek, iskola és embertestvérek szeretetét.

A Coccejus-pört s a máglya előtt valló Deézsit ma kevesen emlegetik, de nincs tudatosan dobogó magyar szív, akit Jókai ne avatott volna kegyeletes barátjává a nagyenyedi két fűzfa gyermekhőseinek. A történet

a maga valóságában egyszerűbb, tragikusabb, de fel-emelőbb, ha lefejtjük a nagy álmodó mesefátylait.

1704-ben Enyedet ismét elérte a végzet: a labanc Tige báró rendes csapattal s szedett-vedett felkelőkkel szent virágvasárnapon „die dominica Palmarum” — éppen a templomozás óráit választva, rajtaütött a békeséges városon. Hogy miért történt e közönséges gáz-tett, azt különféleképp próbálja magyarázni a történelem. Legvalószínűbb, hogy a mindig nyakasnak ismert helység példaszolgáltatás céljából lett martalékká. Pedig a kollégium és az egyházak fel sem voltak esketve kuruc-hűségre és a polgárokból is csak erőszakoskodásra hajlott egynéhány a röviddel azelőtt itt időző Thoroczkai dandárvezető lelki toborzásaira. A félszázada nyugalomban élő lakosság most is bezárkózott a kastélyba, de annak falai már nem nyújtották a hajdani biztonságot a kapuknak szegzett ágyúkkal szemben. Békekövetségük szószólója maga az ékesnyelvű *Páriz Pápai*, de csak annyi kegyelmet nyernek, hogy átvonulhatnak a *salva guardia* alatt álló kollégiumba. A szabadrablás azonban rövidesen egyetemes rombolássá, gyűjtogatássá fajult és az iskola éppúgy lángot fogott, mint a nagytemplom, menekültjeit hasonlóan kifosztották, mint a kívülrekedteket.

Látván a dűlást az örhegyre menekült diákok, számszerint harmincan, társulva városi ifjakkal, kézbe-
kapva fejetlenített, úgynevezett jégsegekkel buzogány-
formára kivert tűzoltó dorongjaikat, alárontottak s a
martalócok utócsapatával a hegy alatt vivő Miriszlói
úton megverekedtek. A kettő, ki közülök életben ma-
radt, leszúrta volna gerundiumnak nevezett fűzfado-
rongját a décei patak mellett s a botok rövidesen le-
vélbe borultak. Ha ez így volt, akkor a fűzfák utódai
máig zöldülnek a zúgó kis vízárok mentében ... A név-
szerint ismert huszonnyolc elesett a „Kápolnán” pihen,
együtt *Püspöki Péterrel*, a megye főbírójával, ki mel-
léljük kívánt temetkezni s ki érettük az első, de régen
nyom nélkül elpusztult emléket emelte. A mai 1896-ban
épült kupolás kis mauzóleum, — melynek oltárkövét

kidöntötte az 1919-es esztendő, — a hagyományörizte sírdombon áll ugyan, de később hasztalan kutatták át a nemes hamvakért a hantokat.

Közel negyedezed év után megpótoljuk ma is a könnyhullatást, mellyel Enyed temetkezett. „A keserves sírás, jajgatás elhatott szintén a szomszéd falukba is, égő házainknak füstivel egybe”. — De még jobban bámulunk az életben-maradottak hősiségén. A polgárokkal együtt Toroczóra menekült kollégium a Székelykő barlangjaiban fejezte be az iskolai esztendőt — háboríttatlanul a sasok és medvék tanyáján — mialatt Rabutin így mosta kezét a neki szemrehányást tevő Bethlen Miklós előtt: „Je ne suis pas tyran Turc!”

Nyáridő nyíltával Enyed hálaszóval hagyta el az iránta oly nagy szívet mutató kis Toroczkrét. Zöldág s szalma: van már miből befenni a házak s az iskola tetejét! *Bajcsi András* lelkész pedig a templomot szedte rendbe, az olvadt s elcsorgott ércdarabokból új kis harangot öntetvén. A legelső istentisztelet zokogva összegyülekező népe előtt aztán Ég elé viszi „a soha nem felejtendő, elégségesképen meg nem siratható romlást: az egész város porrá és hamuvá tétetett. . . szép kastélyunk tornyaival, abban lévő szerszámaival, sok szép jókkal, Temploma is Tornyával, három szép harangjaival, a kerítésben lévő kamarákkal. . . sok esztendőkre letett számtalan búzájával, hordó boraival, letétetett pénzbeli sok költségeivel megemésztetett. Kegyetlen fegyver miatt elhullottak, megölettek sok sirtásra és jajgatásra méltó szép és jóreménységű ifjú Deákjaink s városi becsületes Ifjaink, közép és öregrendű atyánkfiai, némelyek pedig tűz által megégtek, sokan füst mián megfulladtanak.”

Két vezeklőnapot tűz ki azután Bajcsi András, felújítva a hajdani, de az idők folytán elhanyagolt penitenciális napot is, melyet a tatároktól való szabadságért fogadtak. Megtartják pedig a fogadalmat „Egyháziak és Külsők, Férfiak és Asszonyi állatok, Fiúgyermek és Leányok közönségesen, Isten s Angyalok,

sőt e világ előtt . . . kicsintől fogva nagyiglan, könyör-
gessel, böjtöléssel, alázatos magunk viselésével az Úr
Isten haragját engesztelni”.

S mivel pedig a megharagított Ég a módos város
polgárainak „Selyem és drága pompás ruházatjokat, az
Asszonyi embereknek buja Fátyolokat, vékony drága
patyolatjukat, arannyal-ezüsttel varrott főkötőket, in-
geket ... az ellenséggel levonatta, sokakat mezítelen-
ségre, paraszt és koldusruhára (juttatván), ne legyen
senki közülünk, se Nemes, se Nemtelen, aki ennek
utána olyan cifra öltözettel az Istennek haragját újjólag
Városunk ellen felgerjessze”.

Káromkodás, gyilkosság, paráznaság, lopás, uzsora
és „egyéb cégeres bűnben léleklők” is üldözésre és gyö-
keres kiirtásra ítéltettek.

A felolvasott szöveget a nép utánamondta a lel-
késznek, majd alá is írta kezesei által, főemberekkel és
főasszonyokkal, köztük Páriz Pápaival és Tófeus püspök
özvegyével.

Csak a huszadik század kegyetlensége tántoríthatta
el Enyedet a fogadalom szigorú betartásától. A ma élő
negyvenes nemzedék gyermekfővel még megülte a
virágvasárnapra egyesített kettős penitencia-ünnepet.

. . . Ugyan kinek jutott volna eszébe az 1707-ben
megismételt labanc „égetés, sarcoltatás és raboltatás”
után: tovakívanni az iskolát, melynek ifjai együtt-
haltak a városépítők leszármazottaival? Annyi lett
volna, mint levágnani a fél kart, kiszúrni egyik sze-
met. Vagy ki űzte volna tova Páriz Pápai Ferencet, aki
Pax Crucis-át — zsoldárfordításait — méltóbb helyen
nem is írhatta volna, mint „Nagy-Enyeden, romlott
Collegiumunknak hamva és kőpora között, 1710-ben”,
mialatt Bethlen Miklósnak „a haza proxime Enyed
romlása miatt” szerzett *Noé Galambja* is ott kerengett
siralmas gyászban a hamuból éledni próbálkozó város
felett.

II.

... *non defecerit.*

.. *el nem pusztuland.*

Negyedik — ha nem ötödik — romlása után még egyszer felére apad a város lakosaiban, amikor a „gráczkai” vereség után, 1719-ben „holmi rongyos regimentek Erdélyre is jöttek” és széthintették a dögvész csirait. — A rétegenként felgyült történelmi tele vényből azonban újból kisarjadt s 1721-ben már 1900 lelket számlált a városka, melynek emberfajtajában a szász. szívóssággal, értelemmel, szorgalommal egybekeveredett a magyar élelmesség és szaporaság, kereszteződven a Gyulafehérvárról áttelepedett, fejedelmi idők hagyományain növekedett polgárság önérzetével.

És vaj', ki tudhatta volna annak idején, mit tervel itt a *genius loci*, amikor önnön mártírjává avatja *Bethlen Miklóst*, ki a bécsi ármánytól börtönt és holtáig való zaklatást szenvedett Enyed elsiratása miatt, s viszontag bölcsen óvatossá és ezáltal teremtő-képessé teszi a békesség imádata által *Páriz Pápai*t.

. . . Enyed szerény kapuin az új században is fontos tényezők kopognak bebocsáttatásukért, a történelmi zivatarok és aszályok évadján, ősi szállásadó szerepében állandó menedéket nyújt most 1716-tól kezdve a Gyulafehérvárt többé meg nem túrt megyeszékhelynek. Később még egyszer megtölti vízzel védőárkait, kitatarozza bástyáit, várkerítését a Hora-időkben szorongatott Dél-Erdély magyarságának befogadására. Ugyanez esztendőben a református püspökségnek állandó rezidenciát teremt, — annak ötven évnél hosszabb avignoni bujdosása után. És ha a kollégium művelődést, meg jelentős pénzforgalmat hozott magával, — lévén egész Erdélynek hitelező bankára, — a megye a nemességnek, a püspökség pedig az egyháznak érdekszálait fűzte bele a város életébe.

Sajnos, a külső romlásokból való lábbadozások s az új szervek által való erősödések közepette: más-

felől felborult a lelki egyensúly. A fejedelemség elhanyagolásával — miképp családfő hunytával a széthúzó testvérek — evangélikusok és reformátusok kölcsönös kedveltségeibe sodródnak. A krónikaszerző *Hermányi Dienes József*, ki 1795-ben teszi papírra „Nagyenyedi Demokritosz”-át, református papi szemmel e miatt a lutheránusokra vet, holott ajánlatos lett volna a jó egyetértés., Á szívósan dolgozó katolikus restauráció az 1564 óta megszűnt római egyházközséget 1728-ban ismét megszervezi Enyeden és 1777-ben felépíti — torony nélkül — máig használt, Szent Erzsébetről nevezett templomát. — Szinte hallani Hermányi fogának csikóritását e szavaknál: „Kornis István gróf a Minoritákat e városban álnok ígéretekkel bédítséri. . . sok szép szókkal, verbis nihil significantibus”, tette pedig ezt „egy Kercsedi nevű kevély apostata-nak biztatására”.

A harmincas évek elején a románok is megalkotják 34 családdal az unió egyházat, mely ellen az orthodox hívek „Árokháton az enyedi kastély mellett izgattak”. — Divatba jöttek újból a tüzes hitviták. A csípős szellemi tornáknál azonban nagyobb bajok is támadtak a marakodásból. *Jenői Mihály* városhadnagy vígan élt a helyzettel. Református egyháza kénytelenül elnézte bűneit, nehogy apostatáljon, mert a kormányshék sokat elnézett a katolizálóknak. így kétfelől is laza pórázon, a polgárokat állásokkal, a piroska-szép feleségeket apolgatásokkal kenyerezte le, s garázda könnyelműségében a várost anyagi károkba rántotta.

A fokozott vallási érzékenység mellett némi közöny, vagy csak okos elővigyázat fedi el a hazafiság nyilvánulásait. Hermányi ridegen emlékezik a cigánykuruc-világra, amikor „ittak az emberek és futkostak az utcán és szabad libidóhoz szoktak”. A bujdosó fejedelmet „rebellisnek” tartja! De ha a szigorú papi ember megvetette a kurucidők szabadosságát, a jóleső béke — mely a század végéig megkettőzte a lakosok számát — szintén meghozta a maga erkölcsi kisiklásait. Egyetemes rováson áll s nem is eléggé kárhoztatott vétke az időnek a bor túlzott kedvelése. Nehéz volt

ellene tenni éppen Enyeden, hol sohasem ment polgár számba a szőlőskert nélkül szűkölködő és ahol húsz-harminc fűrt termett akkoriban is a tőkéken. „Noé áldását rágatlan is megemésztették”.

Hermányinál életrajzi adat, ki mennyit tudott felhőrpinteni. A felekezeti közti egy-húron-pendülés itt tökéletes. Cekelius szász pap, a minoriták s Patai kálvinista lelkész nem vethetnek semmit egymás szemére, de a professorok sem tesznek kivételt, amiképp rangkülönbség sem esett latba e téren. Karancsi koldus pénz helyett tégladarabokat csörgetve hitelezte magának a korcsmárossal, azonban a városhadnagyoktól sem jó *délután* kérni tanácsot.

Akadtt diák, ki borméréssel tett szert pénzmagra, hogy külföldre mehessen tanulni. *Baba Ferenc* „nagyopiniójú” tudományos férfiú pedig jeles tokaji borokat is szállított Londonba s így előfutára volt a mai külföldi borakciónak. Az ivászatához aztán „hozzáragaszták annak a bűnnek szokott Et-céteráit is”. Nem csoda, amikor az asszonyféle olyan volt, „mint a tarkabarka paxis, melyben sok miskulancia vagyon”. — Dáridók viszik el a vagyont s hozzák a gutaütést a férfiakra, szépasszonyok hámfán kívül tapodnak, tógában és sarkantyús csizmában szökvén diákszállásra . . . Megtörik a térd az ekléziakövetésben, hivatalbeli degradálás éri a férfiakat, kiseprűzés a fehérnépeket: *Vina-Venusque*, a *Bor* és *Szerelem* nevű ikergonosz tovább féktelenkedik a városon.

A bárók idők duzzadó, kikapós, öntelt életmódja sűt ránk a krónika lapjairól. És honnan vegyük a mesterségbeli félszeg gögnek moliéribb figuráját, mint *Iratosi István* lakatos- és órasmestert? Vevői figyelmeztetik, hogy órái helytelent mutatnak, az árnyékóra másképp jár. „Aç óra jól jár, hanemha talán *a nap járásában* esik hiba!”

Az asszonynépbe sem rekedt több alázat. Hírhedtek voltak a város szájai. Egyik *Teleki gróftól* származik a sóhajtás: „Nem félek senkitől, csak az Istentől, a Római Császártól s a *Borberekinő nyelvétől*”. Rang-

kórságukban e fehérszemélyek „kaszát vetettek” egymásnak, vagyis lábbal gáncsolták el egymást az úrvacsorai asztalnál, gombostűvel és körömmel titkon jól összeszurkálták-karmolták az előbb ülőket, de nem átalították mindcsaládostul nyíltan is összepüfölnödni a templombeli rangsor felett. Mégis: a zabolátlan nyelv és természet ritka erényekkel jár együtt ez asszony-nemzedékben. Civódást, kocódást, nyelveskedést, patogást, kontytepést értettek, de egyik megéramérges, Tisiphoné kígyójának kettős nyelvével bíró hárpia például „mások szolgálatjára, betegek körül, halottak mellett olyan szolgáló volt, hogy ma az ő városában hozzá fogható egy sincsen, jó gazdasszony, mértékletes életű is vala”.

A bővelkedő, mulató és parádézó életmódnak tanuságaképp maradt reánk *Simonyi* óbester kibékülési lakzójának emléke. Az országhíres válópör itt ért jövéget: a csapodár férj s a megbocsátó feleség itt találkozott újból 10765-ben s a frigyet a Bethlen-kastélyban tartott dínom-dánom pecsételte meg, amikor is egy hétig döngött a palotaház a cifra, módos táncok alatt. A lakodalmaknál csak még a temetések ülték meg különül, tömérdek költséggel, pompával s valóságos búcsújárásokkal. — Gondolkoznunk kell rajta, nem fordult-é meg olykor a fogadalomtétető Bajesi András sírjában? De van rá bizonyítékunk, hogy az ő puritán szelleme is tovább hatott. Ezt mutatja tiszteletes Náduvarius Sámuelné esete, kiről 1735-ben a városi tanács egyszerűen leparancsolta a talpig érő, aranycsipkés fekete fátylát, mely csak jobbágyos nemesasszonyt illet meg.

A városi tanács különben igen sötét emléket is állított magának az asszonyok regulálásával. Szászsebes mellett Enyed a század derekán megegyszer tanúságot tesz a boszorkányhit borzalmairól. A krónika két elégetett s egy kiseprűzött szerencsétlent említ. *Hajduné* nevezetű bába bűne abból állott, hogy egy hagymázos beteg látta, amint „a kürtön besuppant s macska képebe változék”. Ugyancsak tudósasszony volt az utolsó

ilynemű pernek hőse, kinek keze között meghalt egy Tordáról szekéren hozott (!) lebetegedő. Vád gyanánt a férj leteszi felesége ezüst pártaövét a tanács asztalára... Bár a vallató pap az asszonyt ártatlannak ismeri meg a boszorkányság vétkében, *Hadnagy Köblös János* először halált, aztán csak megcsapatást és kisuppolást ró ki reá.

Különös, végletes város! Kint a piacon „szél fúva hamvát Hajdunénak” s a kollégium odapillantó ablakai mögött titokzatos masinák társaságában elsől tanít kísérleti fizikát Erdély-szerte *Tőke Vásárhelyi István* professzor.

Maga a schola, mely az oly sokféle sötétségben kellett, akár a világító-torony, nehéz tusákat vívott meg önmaga létéért ezidőkben. Lelketlen sáfárok — uralkodók, püspökök, gondnokok — mindjárt az alapító holta után kikezdték a kollégium fejedelmi hozományát s a Lipót-féle kötlevel idevágó biztosítékai szintén csak írott malaszt maradtak. Csaknem százéves harc indult meg a fiskus és az intézet között, s ennek egyik szomorú dokumentuma az a végzés, amellyel Debrecen szabadult meg az iskola iránti kötelezettségétől.

A központositott birodalom irgalmatlan vaskézpolitikája, mely gyásszal bevont, tompán zokogó menetdobok mögé sorakoztatta s világba üzte a gyulafehérvár-pataki kollégiumot, szép ígéretek után is: soha vissza nem térítette az enyedi kollégiumnak a Fehérvárt elfoglalt Bethlen-örökségeket. A bujdosó Rákóczi megnótázása által elveszett a fejedelmi kezelésben álló tokaji hétszölő is. Pénzalapok, birtokrészek, kincsek, épületek, javadalmak, fiskális kedvezmények lemorzsolódása következtében hatodára olvadtak — de semmivé is sorvadhattak volna — az iskola alapítványai, ha ugyanakkor, „azhol a szent fundusok félelemben voltak”, nem támadnak sorra a nagyszívű kurátorok: a Bethlenek, Telekiek, Radákok kebeléből és ha az ádáz fosztogatási folyamatnak nem vet véget 1770-ben a leendő, immár anyja mellé serdülő kalapos

király. Mert II. Józsefnek csak koronája nem volt helyén, de igenis a szíve, anükor a művelődés érdekeit kellett pártfogásba venni. A gyászos vesszőfutás jóvégetérvén, önkénytelenül idézi a mi lelkünk is: „Az ördög s a gonosz ember megcselekedhetik-ó mindent, valamit akar? Nem, — csak amennyire Isten ereszti!” . *Páriz Pápai*, kinek befaragott monogramját a múlt század végén még látni lehetett lakóháza pincéjének szemöldökfájában — eltörülhetlenebbül is belevéste-építette nevét a kollégium falaiba. Néhány remekbe megírt levéllel, *Teleki Sándor gróf* pazarmívű ajándékkardjával s a maga polyglott szótárának díszpéldányával kiküldte Imre fiát Angliába királyi segítségért. Állítólag az angol uralkodóárnak jogában állott az év egy vasárnapján gyűjtést rendezni az összes templomokban. Enyedi szó szerint „az igen szép Anna királyné” maga fordult volna alattvalóihoz a Bethlen-kollégium újraalapozásának érdekében.

Innen az a bizonyos angol pénz, amelynek létezésében az enyediék még mindig hisznek, holott az lassan ráment az építkezésekre. 1722-ben kezdett a londoni kezelésben maradt 11.000 fontsterling kamatozni. A diákság, mely a pestis idején újra a szabad természetbe menekült több mint félesztendőre, végre méltó hajlékhoz juthatott a távoli hitrokonok szeretetéből.

Az iskola „így megépülvén, megszépülvén és meggazdagodván nagyon könyvekkel, pénzzel, malmokkal, asztagokkal, borral” — de újabb kegyes alapítványokkal is, majd kibővülve József alatt a jogi karral: nemcsak hogy méltóképpen fogadhatta a mágnás ifjúságot, mely különben rendszerint csak néhány tanulmányi esztendőt töltött a kisházában, hanem teljesíthette nemzetnevelő szerepét is, Erdély értelmiségének ötödét bocsátva szárnyra! S szerencséje volt, hogy értett hozzá a külső alapok mellett a belső, szellemi fundusokat is őrizni és utánapótolni.

Titka, nyitja ennek bizonyos „Inzucht”, a tény, hogy maga nevelte fel új tanárait s így megszakítás nélkül, kézből, melegében bízza reájuk a rábízandókat.

Ez a tanárdinasztia, mely szellemi fiai által virult tovább, szív szerint tudta megnyerni az ifjúságot, melynek póri faragatlanságát és mágnás hetykeségét egyaránt lebírta.

Micsoda elhívottság fűthette *Kovács* professzort, ki coelibátust fogadott, hogy az ifjúságnak jutalomkönyvalapot gyűjthessen! *Szigethi István* sohasem követte kartársai példáját, kik — mint *Benkő Ferenc*, a természetrajz- és földrajzoktatás magyar úttörője, vagy *Ajtai Abód Mihály* — szinte mind jeles tankönyveket hagytak maguk után: „könyv elég vagyon, holtom után nem könyveket, hanem jó tanítványokat akarok hagyni!” Az ifjúság eszménye, *Hegedűs Sámuel*, az esztétikai nevelés szorgalmazója, *Körösi Csorna Sándor* lelki irányítója. E tanárok még civódásaikban, pasquillizáló kedvükben is tudományos kérdések felől verekedtek meg!

Kiszámíthatatlan szerencse számba ment, hogy ily lelkes szellemű intézmény látogatásához nem pénzre, csupán akaratra és szorgalomra volt szüksége az erdélyi gyermeknek. Jellemző, hogy 1769-ig a kollégium még előmenetelhez sem kötötte segélyeit! így vált — főleg úgynevezett principistái, fejedelmi kegydíjasai révén — a schola valóságos székely kitelepítő intézménnyé. Szállóige a harisnyás apa, aki szekerevel a Szentkirály-utcába érkezvén, rámutat a kollégium csűrjére: „tanulj fiam s akkor ez mind a tiéd!” A Sanderson-rendszert százévekkel megelőző intézetben, — mely az idők folytán hatalmas erdő- és mezőgazdasága mellé fűrész- és papírmalmot, könyvnyomdát, erdei és városi „feredőt”, cserép- és téglagyárat rendezett be — a szegény ifjúság úgy tartotta fenn magát, hogy résztvett a gazdálkodásban és azonkívül elvégezte az iskolaszolgai teendőket. „Sokat emel, dolgozik, barmoskodik” — mondja Hermányi egy Zágoni nevezetű diákról, nem cseng-e ez az idézet magyarul éppoly ércverettel, mint a „multa tulit, fecit?” S ha a mai angol cserkészlet inaskodás által képez ki a parancsolni tudás művészetére: ezt az iskolázást jól ismerte az enyedi neuter és

nem akadt még senki, aki keserű szívvel gondolt volna szolgadiák éveire. Tudtak is boglyát rakni aztán, de kinevették a hexametert rosszul skandáló osztálytanítót és ismerték jogaikat szolgasorban is. A vén Páriz Pápainé rosszulfőtt kásátával az ételhordó lovat tömték be szénahordás nehéz munkája közben . . .

A másik rend, „a vidám, pénzes, borozó, cifra s kijáró úrfinép” olykor szépasszony ágyában felejtette mentéjét . . . De ez a hangosa volt csupán, csendese a főúri ifjaknak is — mint Zeyk János jegyzi fel iskolai emlékei között — „egyszerű életmód, mindennapi testi gyakorlatok, küzdesek, játékok, vidám gondtalan elevenség . . . külléghez szoktatás” által edzette magát az életre. Lelki táplálékul pedig „érzelgések, képzelgések, hangászság, költészet s szép-ízlet országaiban mélyzotts andalgott”.

Nagy gyönyörűséggel olvastak magyarul is, de hogyne, amikor Bethlen Kata félezernél több könyve „Magyar Théka” címen volt a könyvtárba illesztve! S meghatva hallották Herepei Ádám „ajakán elővarázsolódnia a honi szónokművészetet”. Az ifjúsági önképzőkör *Próba* című kötetében az *első magyar nyomtatott Moliere-fordításokkal* tesz bizonyosságot életrealitásáról. Nótákat fabrikáltak, ülven a Holtmaros haván, mely elolvadt körülöttük az alkotás hevében! Nem csoda, maguknak alkottak. A dimisszió után a kúrián nagyszabású színjátékok folytak. A nyomtatott meghívásokra „magyar játékszín honunkban még nem s színészek is alig lévén — mint Olympiasokra tódult minden rang és nem”. A truppok vidékre is ellátogattak s Csombordor, a Naláczyaknál történt, hogy a házigazda elragadtatásában a játszók közé dobta ezüsttel tömött erszényét.

Ha valamikor a részben unitárius Enyed'adta György püspököt, a *Guiscardus és Gismunda* című szép-történelem szerzőjét, ha a református szellemet innen vitte vitába *Bornemisza Péter*, a magyar *Elektra* szerzője, ha illet, hogy a polgárváros iskolakapuján lépjen ki *Tóthfalusi Kis Miklós* „a nagy nyomdász” a maga műipari

ízlésével a világhír fényébe, csak meg kell keresnünk a távlatot az iskolaélet s város szellemének egyes mozzanataiban ahhoz a gazdag kirajzáshoz, mely a század második felétől kezdve Enyedről kiindul. *Bod Péter* a magyar könyvek lelkes olvasóihoz tartozhatott, hogy aztán „sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalommal szedegette egybe” az első magyarnyelvű irodalomtörténetet. Kis könyvmoly lehetett a rútképű, természetküli *Báróczi Sándor* is, kinek dajkáló hajléka még áll a róla nevezett sikátorban a hálófülkével, melyben álmodni tanult . . . Megyéje pironkodva küldi s maga gúny tárgyának megy el Mária Terézia parádés szolgálatára, hogy egyszer csak megszólaljon „bájos beszéddel, csodás nyelvérzékkel” s Kazinczyn keresztül az egész magyarságot oktassa a szó ízlésés zamatára. *Naláczyval és Barcsayval* együtt Enyed három testőrt — lélekört — állított ki a magyar nyelv védelmeztetésére. A kúriabeli deszkabodé éppúgy fűtötte *Bolyai Farkas* irodalmi törekvéseit, mint ahogy hivatottan deszkákra küldte *Koncz Józsefet, Sáska Jánost, Pergő Celesztint* és legnagyobbjukat *Jancsót*, az első magyar komikust. Tanárok és ifjúság jellemképében az úttörés mellett bizonyos vakmerőség, a legnagyobbra-vágyás hevülete is ott izzik ezeken a homlokokon. *Bolyai Farkas* fel akarja forgatni a többezeréves euklidesi geometriát, s a már a scholában „fecske-természetű” *Körösi Csorna Sándor* egymaga vág oly célnak, melyhez egy egész népnek nincsen képzelme, hite-mersze ...

Legszembeszökőbb mégis ezen ifjúságnál a közdolgokért való tettekérség, mint azt *gróf Kuun Kocsárdon, gróf Mikó Imrén kívül* egész légiója mutatja a jeleseknek, kik „innen vettek melegeket és világot”. *Aranka György* csendes tevékenysége szintúgy tükrözi e sokoldalú munkaszomját, mint *báró Kemény Ferenc* kancellárnak a közéletben, *báró Kemény Farkasnak, gróf Mikes Kelemennek* és *Inczédi Sámuelnek* a harcterek halálos viharában való helytállása.

A XIX. század harmincas-egyvenes éveit úgy kell tekintenünk Enyed életében, mint a búzának sárgaérés

idejét, mikor a magvak a növekvő napverésben acélos sikerre váltják át a felgyújtott táperőket. A húszas évek végén megkezdődik az „új-kollégium” — mai déli szárny — építése. Az iskola bevezeti a Gábor napján megült díszes Bethlen-ünnepélyeket hatalmas dalkarokkal, s a legszebb leány által szavalt ódáival. Az 1833-ban *Várad* *Sámuel* buzgólkodása folytán megalakult *Uri kaszinó* (harmadik az országban) egyik góca lesz a társadalmi életnek. A komoly zenekultúra létrehozza *Mihályi Károly* akadémiai tagnak máig énekelt zsoltárait, dalait s *Mester Károlynak* fenséges Szózat-kompozícióját, melyet az országos pályázat túl magas nívója miatt ítélt népszerűsítésre alkalmatlannak. S még él emlékezete a vasárnapoknak, amikor a püspök a rektorral s a tizenkét palástos professzorral vonult át az ekkortájt már fekete magyarba öltözködő ifjúság élén a nagytemplomba.

A kulturális étellel párban haladt a politikai mozgalmasság. Igaz, a lélekszám nem éri el a hatezret, de a környező falvak udvarházai évente díszes egybesereg-lőknek adnak szállást, kik aztán címeres négylovas hintókon, ragyogó nemzeti viseletben robognak fel a megyei közgyűlésekre. Rokonság, de főleg érzelmei szerint e rend csaknem mind elágazója annak a Varcágásban épült s *Kemény Simon* családjának tulajdonát képező egyszerű kúriának, melyet közönségesen — némi humorizálással — csak *Bur g-nak* emleget a város.

Enyed szerette a maga arisztokratáit, akik közül a *Bánffyakat*, *Zeykeket* és *Keményeket* saját „trunkus”-aihoz számítja. Az együttérzésre patriarchális szép szokás vall reá akkoriban, amely szerint ha a Burgban valaki megbetegedett, a városi úri nők ápolták. Természetesnek találták s tisztelték a lakosok azt a rendet is, hogy a Burg dámái a templom első soraiban ültek, a professzornék a másodikban. A többi asszony nép virradattal kelt, úgy főzött ebédet, mert ha megvárta a harangszót, csak a patkonca-székekben kapott helyet magának, már pedig a divatot is a templomban kellett ellesni! A Zsurnálnak emlegetett divatlap akkor

méregdrága ritkaság számába ment, a nők éppen írni-olvasni-számolni ha megtanultak a kántoriskolában, illemtanjuk pedig — *Gáspár János*, a nagy nemzetnevelő szerint — néhány időtlen fesztempó betanulásában merült ki. Fontos volt hát, honnan lestek el az ízlést és magaviseletet. Egyszerű és komoly volt az életmód, melyet a Burg példázott. Akkoriban a főúri hölgyek is pergették a fonókereket, divat volt hajnalidőn kelní s a nyitott tűzhely lángját használni a fonáshoz, az áldott ingyen napvilággal pedig az osztováta mellett élni. A leányélet bájos poétikuma — rokka, szépköntös és dalilegények jegyében — árad ki a máig dúdolgatót románcból:

*Lányok fonják a lenszöszet,
Beszélgetnek egymás közt:
„Jaj, anyám, a diák
Olyan, mint a gyöngyvirág!”
„Veszek gyűrűt, ruhákat,
Csak ne szeress diákat,
Mert a diák legyecske,
S itthagj, akár a fecske!”*

Az édesbús diákszerelmek atmoszférája úgy lebegett a városon, mint rózsaszínű fénykör a tűz felett. Egy-egy történetet máig elsóhajt az emlékezet: „Barabás Miklós annakidején *Mutli Rózsit* szerette, a burgbeli francia szakács leányát ... de annál szebb halványbarnát keresni kellett... Az a zokogó angyalszobor a katolikus temetőben az ő sírján áll. . . elvitte fiatalon a tüdőbaj.”

Szerelmi álmoknál nagyobb álmokat is szőtt akkoriban a város falai között a történelem. Elközelgett ugyanis az idő, amikor „a mély, de addig szótlán előgületlenség” megnyilatkozásáért küzdött Erdélyszerte s „megtámadatni kívánta a létező állapotot”. — A megyegyűlésekre egybezarándokló „utazó patrióták” — a Zeykek és Kemények mellett a Bánffyak, Kendefyek, Wesselényiek — megindítják Széchenyi szellemé-

ben a harcot, melynek előkészítése a Burgban folyt a liberális érzésű arisztokraták ez igazi várában, s melynek ismert történelmi jelzőkövei az 1831—34-beli megyegyűlések s az 1841 és 46-beli országgyűlések. És ha a magyar nyelv hivatalossá tételéért *Kemény Dénes* követ harcolt a legelszántabban, az örökváltságot *egyedül Alsó fehér* követelte, holott ebben a kérdésben Erdély többi megyéi általános szűkkeblűséget mutattak. A megye vezető főrendének bátor jellemén kívül a küzdelemben fontos hátvédül s eszmeforrássul szolgált a kollégium, a szabadgondolkozás ez évszázados letéteményese, melynek falai között *Köteles Sámuel* 1825 óta anyanyelven tanítja az első magyar öniilozóíát, *Szász Károly* pedig a jogot. Az a körülmény, hogy Erdély jogi sérelmeit a nagy professzor úgy ismerte, mint rajta kívül még csak *Kemény Dénes* és hogy volt is mersze kiállani az igazságért: avatta Alsófehért vezető megyévé s „Enyedet némi politikai központtá” — *Gyulai Pál* szavával szólva, úgy hogy harcai „Erdély minden megyéjében és az egész Székelyföldön visszhangra találtak”.

A város legöregebbjei máig mesélgetnek Szászról, *Plinius*hoz, izléséhez való apró, jellemző történeteket. A sok keringő legenda: végső emanációs szférája annak a sajátos légkörnek, mely a nagy egyéniséget övezte. Az ifjúság megbüntette maga közül azt, aki elhanyagolta Szásznak egyetlen előadását is, és *Kemény Zsigmond*, a Burg növendéksorsú lakója, tizenkétévesén már barátja és soronkívüli hallgatója lett. S nem háládatlanul: Akadémiai emlékbeszédében a professzorától tanult oratori hévvel aposztrofálta Szászt, „mint a legelső-rangúak közül való magyar szónokot”, mint „valódi nagybirtokost, igazi oligarchát az ismeretek birodalmában”.

Majd minden enyedi tanulónak mintaképe *Szász Károly* volt! Mit jelentett ez? Az ifjúság nem csupán tanult, — *Kemény Zsigmond*dal egysorban *Salamon Ferenc*, *Gáspár János*, *Barabás Miklós* és *Czakó Zsigmond*, de látogatta a megyegyűléseket és az *Úri Kaszinót*

is. öntudata dagadt, látóköre kiszélesült s növekvő mérészségének parázs példáit mutatta meg, amikor a császári helyőrséggel majdnem fegyveres összetűzésbe jutott az átutazó lengyel foglyok ünneplése miatt.

Harmadik botránypöre indult meg a kollégiumnak, hol tanár adott ki kartársán. Basire Izsák és Pósházy után a Debrecenben végzett Péterfi testvérek nem átalolták Szászt demokrata elveiért, újszerű nevelési eszményeiért nem is egyházuk fejének, de a kormányszéknek jelenteni fel. Közvetlen bűne egy indulatos magael szólása volt. A város Estei Ferdinánd királyi biztos fogadtatására készült, a heves vérmérsékletű professzor száján pedig tanítványai előtt szaladt ki az elhárítás:

— Estei Ferdinánd és Czirner Ferdinánd ránknevezve egyforma nagyság! — Czirner Ferdinánd pedig — a diákok magyárkainak becsületes szabója volt.

A pör inkább megfényesítette Szász glóriáját. Tanú nem akadt a „bünökre”, a „felségsértésről” pedig valamennyi diák egyöntetűen azt vallotta, hogy ő azt — nem hallotta. Nemcsak hogy tagadták körömszakadtáig, de sőt: csókolták a küszöb követ, mely mögött a kihallgatás folyt. Szászt felmentették, Péterfi Lászlót pedig judássors érte: negyvenkilencben — holott éppen abban mesterkedett, hogy a nemzetörökkel a fegyvert letétesse — a császári felkelők Borosbocsárdon meggyilkolták.

Enyed sohasem volt túllojális város. Számos anekdotái közül legkomolyabb megnyilatkozása volt a kurucosságnak az Enyedről kikerült *Bodolla* püspök esete, ki az uralkodó fogadására elkocsizott ugyan Nagyváradig, de mert időpontra volt odarendelve s a felség késett: visszafordult, nem várta be. Igaz — így tudják Enyeden — nem is kapott soha felsőbb megerősítést. Az is természetes, hogy a negyvennyolcas mozgalmak magukkal sodorták úgy az iparos-, mint a tanulóifjúságot, valamint hogy a polgárság, köz- és főnemesség is, nagy áldozatokkal járult az ország kincstárának gya-

rapításához. Mindez nem okolhatja meg a sorsot, amely a városnak a szabadságharc folyamán kijutott.

Enyed gyakran esett áldozatul a romboló történelemnek, de azért „Nagyenyed pusztulása” a közbeszédben 1849 óta egyetlenegyszer vészt jelez.

1848 november ötödikén megtörtént a szerencsétlen kimenetelű marosvásárhelyi ütközet, melynek következtében a honvédséget, nemzetőrséget kivonták Enyedről Kolozsvár fedezetére. Mindeddig a hatóság nem hagyta menekülni a rosszelőrzetű lakosságot, most a fejletlen sietségben elmulasztotta az intézkedést, hogy a városban letett anyagi és művelődési értékek biztonságba juszanak. A következő két hónap alatt, míg a várost rendes császári katonaság és szász nemzetőrség tartotta megszállva, ha jelentős károk is estek főképp a kollégiumban összehordott magán- és közklenódiумokban, az ottmaradottak élete és ingatlanai legalább biztonságban voltak. Azonban január elején a helység császári felkelők kezére jutott. 1849 január nyolcadikának éjjelén — oly irgalmatlan télidőben, „hogy ha kiköptél, a nyál jégszemmé koppant le a földre”—megindul a katasztrófa. Január tizedik napja után a „Honvéd” harmadik száma ily gyászjelentést tehetett: „Nagyenyed, e kis Athenaeje Erdélynek, a civilizáció s a polgári erények bölcsője — fájdalom — nincs többé. A történet Clío-ja szívrazóbb s hitet ingatóbb eseményt a magyar nemzet annáleseibe ritkán jegyzett fel”.

A városban akkor 7—800 halott hevert, — később csontvázzá rágta le a kóbor állatok, — cseréppel vagy zsindellyel fedett épülete egyetlen egy sem maradt épen, az utakra hullott perjét, kormot a nagy történeti becsesel bíró püspöki, megyei levéltárak s a kollégium drága könyv- és gyűjtemény tápanyaga szórták be szemét gyanánt.

Kereshetjük a végítélet okait. Voltak enyediek, kik Kemény István főispán kebelének fegyvert szegeztek, hogy eltúrte Enyed kiszolgáltatását. Szemrehányások érték Czech tábornokot, kit Bem Tordán mozdulatlan-ságra ítelt. Kijutott a vád a vidék nyugalmát az ősz

folyamán megbolygató székely nemzetőröknek. Bélyeg sült Lozenau alezredes homlokára, hogy obrázsai táborából összetett kézzel nézte fegyverbarátainak eljárását. Megoszlott a közvetlen felelősség Axente és Prodan román felkelő vezérek között, kiknek egymással való vetekedése szintén szerepet játszhatott Enyed vesztében és akiket a Boliac-féle óromániai magyarbarát expedíció tagjai állítólag óva intettek a terv végrehajtásától. Az átok teljes súlya mégis az osztrák hadvezetőségre hárul, melynek akarata, sőt meghagyása nélkül a végrehajtó közegek el nem járhattak volna. A rideg tények állása arra vall, hogy a csúcsai vereség (dec. 19.) után visszavonulóban lévő császári hadsereg Enyedet — a most jobbra csak öregek, nők és gyermekek által lakott, védtelen várost — egyszerűen eltöröltetni kívánta a föld színéről, hogy Torda és Gyulafehérvár közt a honvédek számára hadi támaszpontot ne képezhessen. Lehet, hogy politikai bosszú is közrejátszott ebben — de milyen visszásán ütött az orv kéz: férfinépben *csak a császárhűek* tartózkodtak a városon, a többi honvéd volt, vagy kint bujdosott a Farkaspatak hórengetegében.

Kihagy a szív verése, olvasva a pusztulás részleteit, melyeket Kemény Gábor szerint az utókor rémmeséknek fog tartani, s mégis, éppen a mindentátszenvédetteknek legtöbb joggal vádaskodó ajakáról hallunk oly szavakat, amelyek nagy tanulság-, sőt vigaszképpen hatnak.

A hivatalosan osztrák részről halálra ítélt s magyar oldalról halni hagyott városba önkéntes emberi elszárából, áthágvá Lozenau parancsát, tizedikének reggelén belovagol *Apfler* svalizsérőhadnagy, hogy magyar mátkáját felkutassa. Az osztrák tiszt repkedő fehér köpenyeye jelképes példája mind a többi folttalan léleknek, kiket a polgárháború irtó dühe sem bírt kiforgatni emberiségéből. Úgy a császári rendes hadseregből, mint a tordai honvédségből gyors mentőexpedíciók szervekedtek, melyeknek tagjai olykor halálon is átvágtak magukat, úgy kutatták végig a széttiport város pincéit,

kutait, vermeit, szőlősajtóit s a méteres hóba fulladt erdőket, melyek Enyed életbenmaradottait lappongatták. Az irgalom nem járt vallásra vagy nemzetiségre. *Szilágyi Farkas* adatgyűjtése szerint kétannyian is oda-pusztultak volna, ha a város régi szász és román lakosainak jórésze nem viselkedik szamaritánus módra.

A tövisi román granicsár családok, főképp *Tömös István* bíró tisztessége és szívjóság mellett lelkünk elé idézhetjük *Keul Istvánt*, Enyed szász papját, midőn felszentelt kezével oltalmába veszi a reformátusok templomi edényeit. Másfélszáz év óta tartották az ősenyediek „béditsért” felekezetnek a katolikusokat, de szerezhetett volna-e magának méltóbban örök polgárjogot a minorita rend, mint tót származású prezidense, *Viskóczy Henrik* által? A lelkipásztor papi díszben, szentségeivel járult a felkelők elé, s térdre borulva kért kegyelmet a városnak, hogy bátor tettéért két sebbel még többet kapjon, mint példaadó Krisztusa.

Mert meg volt írva, hogy a hely, mely másfél századon át érlelődött a cél felé, hogy falai közt először mondja ki Erdélyben a minden embernek szabadsághoz való jogát, a népszenvedély áldozata legyen. „Meghala és eltemettetek”. Koporsója reménytelennek tűnt: hónapokon át kutyák, macskák, vadmadarak, temetetlen vagy rosszul elföldelt hullák lakták csupán.

A kormánynál küldöttségben járó Weress Károly és Sándor Elek azonban izenetet hozott az Enyed sorsát megkönnyező Kossuth szájából: „Enyednek fel kell épülnie és szebb lesz, mint volt, mert Enyed nagy hivatással bír Erdélyben.”

Az állami támogatáson kívül Erdély társadalma — főképp Kolozsvár, s az Enyedet környező helységek mind példáit adták a felebaráti érületnek, de a távol Szilágy-ság, Szamosújvár is: kebelökre fogadták a szétszórt lakosságot — valóban izenként feldarabolt testet építvén így a jóság balzsamával. A csak Világos után hazatérők egyik földönfutójának ajakáról megrendítő vallomás maradt reánk: „Koldussá tett — s mégis: szükség volt a forradalomra!” S a mártír város maga-

hoz méltóbb emléket nem állíthatott volna nehéz, meg nem szolgált halálának és lassú feltámadásának, mint azt tette ama egyszerű kőtáblával, melyet a várároknak meszesgödrébe hantolt halottai fölé helyezett a falba a pusztá dátummal: 1849 január 8.

Mennybeható gesztusa a vádtalan kegyeletnek!

III.

... örök léssen.

... perennis erit.

Enyed máig sem tudta kiépülni a forradalmi pusztításokat — jegyzi be Mikó Ádám 1860-ban útikönyvébe. — Jókai menekül a romvárosból, csudálkozván lakosainak maradó és marasztaló kedvén, . . . pedig „az a hant, mely ideköt”, tartotta vissza őket.

Az ötvenes években folyton szivárgott haza a szétmenekült népesség és négy évtizeden át alig ritkult az új siralomnap gyászolóinak templomi tömege. A régi mellé az új nemzedék is beállt, az unokák, kiknek korát így számította a város: „ez a haván született, az karán - ülő vót negyvennyócba ...” — Nyomasztó borongás lebeg a még élő aggok ajakán, ha ezidőkről históriáznak, hogyan jött be falukról a nép, vékával mérni a damaszt asztalkendőt, mikép ismert rá egy úriasszony a vásáros menyecske csíkos átalvetojének kelméjében saját finom függönyére.

Nehezen ment az erőrekapás az országos elesettségben, miközben — s nagy idők múlva is — egyesek nehéz kincsekre bukkantak kemencékben, falakban, újonnan feltört kertugarban: rejtekekben, melyeknek tudói elhullottak . . .

A közintézmények közül a püspökség nem kívánt visszaszármazni többé Enyedre. Már a kollégium ismét való kicsirázása új legenda a város történetében. Riasztó hírek hollószárnycsapásai alatt a megrohanás elődelutánján öreg Zeyk Miidós, Erdélynek azon időben két-

ségen kívül legtanultabb férfiak, diákbarátjával: *Szegedi Maszák Hugóval* galvanoplasztikai kísérleteket végzett Szentkirály-utcai hajlékában. Vájjon e rendíthetetlen archimedesi tudományszeretet jobbik záloga az iskola feltámadásának, vagy *Wéress Károly* kollégiumi ügyvéd kötelességteljesítése, ki január 16-án húsz honvéd kíséretében a felkelő-tábor látótávolában lopózkodva — behatolt Enyedre, kiásta és elmenekítette a kollégium pincelépcsője alá rejtett vasasládát az alapítványi és adóslevelekkel! Csak *Vájna Antal* professzor hiteakarata fogható e példákhoz, ki mikor Wohlgemuth kormányzó eltiltotta az enyedi schola megnyitását, az utcán indult meg lélekhalászni, majd szekérre kapott s bejárta a Székelyföldet, hogy ifjúságot toborozzon. S újból csak megszólaltak hívogatóra a kúria ezüsthangú csengettyűi s újból felhangzott a fekete lisztből gyúrt kesernyésen jóízű Bethlen-cipót dicsőítő tréfás recitativo:

*Én kettévágom a cipómat:
Felét elteszem délre,
Felét estére.*

Mikó Imre védőkarját tartja az intézet fölé — így nőhet ki 1858-ig a nyolc gimnázialis osztály, mellételepedvén a Gáspár János szervezte egyházkerületi tanító- és kántorképző. 1862-ben pedig hazatér Kolozsvárról a teológiai és jogi kar, miáltal a hatvanas években már ismét százakra megy a szolgadiákok száma. De sőt három iskolatestvérét is segítse akkor Enyed nem fölös, de jószívvel adott javaival: Szászvárost, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt.

S megindul egy csendes újjáteremtő munka a romlásból netán még megmaradt értékek kikutatása, pótlása, felajánlása által. — „Hova tehettem szükségesebb helyre?” — ily szóval áldozza a bibliothéka negyedszeri megalapítója, Mikó Imre gróf könyveit „amaz oltárra” — mintegy példázva Arany János vigasz-ízenetét, melyet Rachel Siralmában küldött Enyednek: hogy az Ige túléli a Halált!

A kiegyezésre, mely után az alkotmányos kormány *Gáspár János* és *P. Szatmáry Károly* országosnevű professzorokat más állásokba szólította el a kollégiumtól, harminc esztendőnek nagy fény- és árny változásai következnek. A kor tanítási irányát és eredményét tán leginkább jellemzi a Bocz József kollégiumi orvosról fennmaradt anekdota, ki egy díszlakomán úgy főzte le a latinul kitűnően rögtönző tósztozót, hogy maga szárnyaló görögséggel felelt vissza neki.

Ha mégis akadt a közelmúltban az egész magyarság érzületét megkavaró regény, mely Erdély háborús és háború utáni lelki elsodortatásának okát az Enyedről kiszármazott papi nemzedékek gyarló voltába gyökerezeti vissza, úgy tartozunk az igazságnak, hogy az intézet éppen a teológia magas szintére emeléséért szüntette meg a jogi kart s e miatt írt elő három, majd 1875-ben négy hittudományi tanuló esztendőt a jelöltek számára. Spiritus rectora a főiskola életének *Kovács Ödön* professzor, ki Leydából, mint az összes teológiai tudományok doktora tért vissza. S annyira előljárt az akadémiának modern átszervezésében, hogy a magyarországi egyetemes református konvent innen mintázta a maga lelkészképzését!

Elveiben a nagy tanár — Apáczai, Deézsi méltó utódaként — a hitbeli szabadelvűség példaképe lévén, a józansáig felvilágosodott egyházi férfiakat nevelt. Az elhívottság tekintetében azonban heves ellenlábasa volt annak az elharapódzó felfogásnak, hogy a papi pálya pusztá kenyérkereseti forma. — Tragikuma egész életművének, hogy ő vetette fel először az eszmét: a teológia helye az egyetemen van. — A hetvenes éveknek általános érzése volt, hogy a történelmi jogfolytonosság szerint az erdélyi egyetemnek a Bethlen-kollégiumból kellett volna kinőni, vagy legalább is az országrész leglegéből következőn: a református teológiai karral válnia teljes négykarú univerzitássá. S mert ez nem így történt, Szász Domokos, kolozsvári lelkész, majd püspök felvette a Kovács Ödön által csak elméletképp megpendített eszmét: hogy az enyedi református teológia köl-

tözzék át Kolozsvárra és ha mint független külön intézmény is, de bölcsészeti és neveléstani kiképzését kapcsolja oda az egyetemhez. Mintegy húsz évig ömlött a csatákon a szellem vére és ismét a Bethlen-örökségek háttérével, melyekből a teológiát tápláló javakra Kolozsvár követelést támasztott. És most már éppen Kovács Ödön viaskodott Enyed jogaiért és a fennálló helyzet megtartásáért.

Maga a város úgy próbált segíteni a helyzetet, hogy felajánlotta egy teológiai tanszék költségeinek hordozását.

Szász Domokos azonban, megbízatva szándékában a 60.000 forintos *Radák*-hagyatékkal is, hozzáfogott — Enyedtől függetlenül — a kolozsvári fakultás alapvetéséhez és az intézmény megnyitásával sikerült az enyedi tagozatot elsorvasztania. Téves szólásmódjuk tehát az enyedieknek, hogy a „teológiát elvitték”. Az 1896-ban megszűnt papképző tanáiraiban halt ki, s leginkább nagy védelmezőjében: Kovács Ödönben. A Bethlen-kollégium onnan viseli főiskolai címét, hogy joga volna a felső tanintézet visszaállítására, sőt a fejlődési alapoknak is csak jövedelmét adja át Kolozsvárnak. S mióta az új történelem akaratóból Kolozsvár nem nyújthatta már a szellemi támaszt, melynek kedvéért Enyeden a teológiának pusztulnia kellett, ismét kísért az eszme: vissza az ősi tűzhelyhez! Rossz időben észbejutni: mint utolsó menedék éppúgy szerepe volt mindig Enyednek, mint áldozatul dobni „magasabb célokért”. Báthory István adta az első példát erre, amikor azzal a 10.000 tallérral tartott királyi bevonulást Lengyelországba, melyet Enyed elzalogosításából kapott a szászoktól.

... A kollégium hatalmas épülettömbje a millénium esztendeje óta csak a gyakorló és a rendes elemi iskolát, a gimnáziumot és a tanítóképzőt foglalja magába. Az enyedi emberek azonban úgy tartják, hogy amit a teológia Kolozsvárt annak idején az egyetemhez való kapcsolatában nyert, ugyanannyit veszített társadalmi előnyeiben. Mert Enyeden az ifjúság mindig első-

rangban álló dédelgetettje volt az úri és polgári körök legjavának. Nemcsak ebédeltették rendszeresen a szege nyebb növendékeket, nemcsak öltöztették is a Filler-egylet jóvoltából, de volt poétikusabb jelképe is az együttérzésnek abban a régi szép szokásban, hogy a város a kollégiumban teleltette szobanövényeit. A fő- és egyetemi városokról elkeresztelt lakószobákban — Salerniumban, Várnában, Danzigban, Petropolisban, Debrecenben... a kis „ultimáriusoknak” *csak polc* jutott fekvőhelyül, de a pelárgóniák széttárhatták kényelmesen szőlőnagy leveleiket.

Átlagos sorsa volt az enyedi leányoknak: már a közös konfirmáción titokban „kinézni egymást”. Máig számon tartják s rováson, aki az ilyen zsenge elköttőségéből megtántorodott. A tizenhárom és húsz év között elintéződött a leányok jövendője, kiknek művelődése a kántoriskola két osztályával kezdődött s nagy szerencse, ha kiegészült a „szászaknál” szerzett ismeretekkel. Sajátos emlék, hogy azok az apák, kik negyvennyolcban örökre letették nemesi előnevüket, leányaik kezébe lélekképző gyanánt Kisfaludy Sándort, a nemesi világ dicsőítőjét adták. De úgy látszik: „lánykebelben kívánták az előítéletet, múlt idők zenéjét” — holott anyáik, nénjeik a forradalmi nagyviharban szabadelvű eszmékben gyönyörködtek és legendás hősi erényekkel szolgáltak reá az őket övező különleges tiszteletre. Mégis a „sűrűgazdasszonyság”, meg a szép kézimunkázás maradt próbaköve a jólsikerült nevelésnek, kivált ha körömhegyig menő puritánsággal párosult. Kendőzést, hajfodorítást elítéltek, higiénie és kozmetika kimerült az ecetes málélisztból készült kézfinomítóban, a lombikban párolt levendula-arcvízben és a rózsabimbó-szobafüstlőben.

A hetvenes évek elején megnyíltak a város és az állam iskolái, a felserdültek azonban ennek hasznát nem láthatták már. Irányításuk mégis jó kezekben volt: Vájna Károly — később a pesti gyűjtőfogház igazgatója és kiváló kriminálhisztórikus — Műkedvelő Társulatba szervezte őket. A virágzó, hagyományos daloskőri

Ily vitalitás mellett nehéz volt a diáknéppel versenyre kelni a népszerűségért az Enyeden állomásozó honvédszászlóalj tisztjeinek. Kapnak ugyan az első fogadtatáskor a hölgyektől szép fehérsejtem zászlót a jeligével: „A honvéd védi a hazát, az ég védje őt” — de a város puritánabb elemei maradnak a hajdani regulával, melyet a svalizsérokkal szemben is gyakoroltak, hogy mágnás, diák, katolikus pap és katonatiszt egy kategória: nem házasságképes. E konokságot mégis sikerült kikezdeni a daliáknak, kik a módosabb jócsaládokba nemcsak beházasodtak, de néhányuk vérbeli törzspolgárrá vált.

A levendulaszagú mamák azt is nehezen vették be akkortájt, hogy Grohmann Károly óvóbácsi hegedűje és aranyszíve beédesgette a gyermekeket a városi dedóba, de már igazán fejet csóváltak az első ingblúzos, orrcsiptetős, kurtahajú tanítónőn, ki Pestről érkezett — mert hiszen Enyeden azidőben kötéllel ha fog bak női preparandistákat!

A hetvenes évek végén épült fel Enyed egyik főnevezetessége, a 800 személyre berendezett fegyház. A kiváló Balkányi igazgató ebben elsül valósította meg a Csemegi kívánta *emberjavító* intézményt, melyben nem csupán a felügyelet kifogástalan, de az elvek is a leghumánusabbak, a jószándékú fegyencek fokozatosan enyhébb, a megátalkodottak szigorítottabb kezelésével. Az intézet főképp a munkához szoktatás által nevel: a rabok nagy iparüzemekben dolgoznak, melyeknek áruit — a városi kisipar védelméért — más piacokon értékesítik. És ha Enyed utcaképehez ősidők óta tartozik hozzá a vásárra belovagló átalvetős havasi amazon, és Moldován Gergely színpadi alakja: a „carbuni”-t kiáltó szenes-mokány, a kackiás torockói meg a sugárszép bükkösi cselédleány, rövidesen és simán beilleszkedett e különlegességek közé az útkaparó fegyencnép, és eleddig csak egy regáti újságíró döbönt meg, hogy a szabadon mozgó rablógyilkosok közt kell elsétálnia. De alig akad viszont olyan enyedi, aki látta volna e csikosruhásokat zárkáik és munkahelyeik világában. Har-

minc év óta először történt mostanában, hogy egy angol bizottság kíséretében beengedtek asszonyszemélyt is az intézet kapuján. Nem látni nőt: a legsúlyosabb vétkesek egyik bűnhődési formája.

A század utolsó tizedeiben nagy megrövidülés érte a várost. A MÁV. mostoha — és később komolyan kifogásolt — erdélyi politikája két vasúti csomópont, Tövis és Kocsárd közé szorította be Enyedet s elvágta iparát a módosabb piacoktól. Végzetes volt a törvényszék áttétele Gyulafehérvárra, melynek keserű emléke az egyetlen Enyedről kikerült miniszternek, Kemény Gábornak nevéhez tapadt: az átköltöztetés a fehérvári mandátum védője volt!

Míg Enyed egyfelől letörpült, másfelől belesorozódott az államélet gyarapodó, de immár semmi tekintetben többé *nem vezető* városai rendjébe. A törvényszék helyébe kapta a talpfatelítő telepet, MÁV osztály- és kultúrmérnöksége és egyéb, a megyeszékhellyel járó közintézményei is lendítették. A gyalogjárók macskafejeit gránitkockák, az elbillent gesztenyefákat ápolt akácсорok váltják fel, majd elkészül a villanytelep.

Még a bezirker-világ parkosította volt a kápolnadombot, most a sétány messze kitolódott, a régi római út nyomát tartva. Új városkép alakult az 1901-ben *Alpár Ignác* által épített Rákóczi-stílusú vármegyeházának, a későbbi polgári leányiskolának és vincellérképzőnek palotái által. 1911-ben lebontják a több mint 70 éves kis görög katolikus fatemplomot, mely sem az egyházközség 1880 óta viselt esperesi rangjának, sem a lélekszámnak többé meg nem felelt. Ekkortájt épül az új zsinagóga is. A hagyomány úgy tartja, hogy az első zsidót — negyvennyolc előtt — a kollégium hozta sütőnek: tény, hogy csak a század derekán adtak komolyabb életjelt magukról, és hogy 1890 körül szervezkedtek, rabbit pedig a huszadik században hoztak maguknak.

Az élet új jegyekben, de folyt tovább, és tagadhatatlan, hogy sok tekintetben most is példaadón. A 90-es években *Jeney Elek* árvaszéki elnök buzgólkodására

a Polgári és Úri Kaszinó rangjelzéstelenül *Magyar Kaszinóvá* tömörültek. Hasonló emelkedett szellemben és eredménnyel izgatott Jeney Elek a „kebeles” (vagyis jómódú) polgárság előjogainak eltörléséért a szegényebbek javára. Viszont sivár és a ma távlatából nézve sokszorosán fájdalmas képet nyújt a politikai torna, mely annyi szép erőt fecsért két olyan egyén szembenállása folytán, mint *Szász József* és *iff. Gáspár János*. Mindkettő a maga szorgalmából megvagyonosodott birtokos osztály sarja, egyik a közigazgatás oszlopa, másik képviselő. Szász a *magyar lehetőségek* politikusa, „demokrata főispán”, ki nem fellegek aranyos ormairól kormányoz, de kész fül és szem minden réteg számára, és bizony nem szégyene, inkább nagyon is érdeme volt, hogy „Jóska nostru”-nak, „a mi Jóskánk”-nak dédelgette a havasi nép. Gáspár viszont a *meggyőződéses* függetlenségi léleknek és egyben az idealista, tevékeny kultúrbarátnak mintaképe, aki mellett elsősorban a politikába keveredő diákság és ifjúság tüntetett. Sajnos, a két vezetőember kiválósága mögött olyan uszály is fektelenkedett, mely ízléstelen fegyvereivel felborított kollegialitást, sőt baráti kapcsolatokat is, város- és megyeszerte.

Derültebb a felekezeti és nemzetiségi béke arculata. Ekkoriban a szászság annyira magyarosodott, hogy a# evangélikus templomban kétnyelvű szolgálatot kellett bevezetni. A magyar közönség viszont estélyeket rendezett a szász iskola anyagi feltámogatására, amikor az Apponyi-féle törvény azt alapjaiban veszélyeztette, fel tudva becsülni az előnyt, hogy gyermekei könnyűszerrel elsajátíthatták a német nyelvet, aminthogy az enyedi ember a román nyelvet is bírta, beszélte a magyar világban is. Faji önérzete nagyon erős, de ez soha merev elzárkózásokra nem ragadta.

A virágzó egyleti élet idevágó példája, hogy Erdély legrégebbi ily jellegű női tömörülete: a *Nagyenyedi Protestáns Nők Egylete* (Zeyk Dánielné Kemény Ida bárónőnek alapítása), tagjait nemzeti különbség nélkül toborozta és gyakran működött együtt katolikus egy-

letekkel a közjóért. Hogy *idős Winkler János*, az apa, az evangélikus német, fia *ifj. Winkler János*, a katolikus magyar egyház főgondnoka, ez mind a bethleni türelem szelleméből folyik, és természetszerű is ott, ahol az örömeny származású *Kovrig Tivadar* egyszerre épített tornyot a minoritáknak és tesz bőkezű alapítványt a kollégiumnak, melynek áldását felekezeti és nemzetiségre való tekintet nélkül élvezik a jelesen tanuló ifjak. Felesége, a szintén katolikus *Scheidel Katalin* pedig csak nemrégén hagyott a magyarországi nők Lorántffy Zsuzsanna-egyletének 11.000 dollárt.

Bizonyos dekadenciát azonban meg kell figyelünk a társadalom másirányú jelenségeiben. A kurtapillantású Városi Tanács elgáncsolja a Winkler Albert orvos által szorgalmazott vízvezeték, a szegényügy modern rendezését és a tüdőbeteggondozást. A vagyonos latéi -ner-osztály, melynek tehetősége jórészt fősvényül takarékos ősoktól maradt, és amelynek hajdan főfényűzése a bivalytartásban meg a dús házikosztban merült ki, eleddig világot nem látva, az ezeréves ünnepről azzal a szédülettel tért meg, hogy itthon is tovább kell élni úsbudavára pezsgős éjszakáit. Az enyedi fin de siècle, melyet 1914-ig kinyújthatunk, valódi Halál Fiai fejezet...

Csak Szent Egyed, a hajdani patrónus nem hagyta városát. Névnepja, szeptember elseje ünnep maradt, mert akkor teltek meg az iskolák romlatlan ifjúi vérell. Enyeden mindig szokás volt „a kolégyomra” halni — s alapítványainak rangsorába Anna királyné fontsterlingjei, Körösi Csorna Sándor Tibetből küldött száz aranya mellé bátran odasorakoznak a diákokból megmódosult piaci kofaasszonynak, *Sánta Mariskának* garasai ... A század végén a kollégium összes vagyonában messzi meghaladta a kétmillió pengőt, jótékony alapjai pedig külön 160.636 forintot tettek ki. Nem is fogadott el államsegélyt semminemű oktatási célra, és nagyszerű gyűjteményeit nyilvánossá tette, ezáltal is szorosabban kapcsolódva a közönség életébe. Nagy könyvtára ekkor kötetszámban az ötvenezerhez járt már közel, megket-

tőzve az 1849-ben elpusztított anyagot. Igaz, nem pótolhatta a Bánffy-, Borosnyai- és Bethlen Kata-féle thekák kincseit, több ritkaságát és unikumait, sem kéziratárát, mely Bod Péternek, Páriz Pápai Ferencnek, Benkő Józsefnek minden manuskriptumán kívül egy 1462-ben írt krónikát is őrzött, Benkő szerint *Thuróczinak* közvetlen forrását!

Az enyediék Korvinákat is emlegetnek sóhajaikban. Tény, hogy Hermányi említi is Köleséri Sámuel orvosnak birtokában „Catullusnak s még más trágár poétáknak pergamenre írott gyönyörűséges manuskriptumát, mely a *Mátyás király Bibliothékájából* akadt vala az Apafi könyvei közé, s mikor Apafi egyet-mását felharácsolák Szebenben, ott vette meg Nádudvari (Sámuel, lelkész) 6Rhinensiseken”. Ekorvina (197 sz.) ma a bécsi császári udvari könyvtár tulajdona, Köleséri által készített másolata pedig a Teleki-thékáé.

Mai állományában a Bethlen-könyvtár egyetlen unikumot mutogathat, *Miskolczi Pauk Pál* prédikációs-könyvét. Vannak aztán hungaricumai 1711 előtről, külön teológiai szakkönyvtára és a Mikó-thékában külföldi remek-kiadványai. Az iskola gazdag ifjúsági könyvtára, folyóiratokkal, napilapokkal bőven tartott olvasóterme, az önképzőkör „*Haladjunk*” című kézzel írott orgánuma, mely *hatvan évfolyamnál többet számolt*, amikor pár évvel ezelőtt az új éra letiltotta szerkesztését, mind ösztönzőül szolgálhattak. De még elhatározóbb módon nevelt a régiségtár, érem- és pénzgyűjtemény, meg az utóbb néprajzi anyaggal kibővült, szép természetrajzi múzeum.

Első elgondolásra szinte érthetetlen, hogy egy kimondottan humanisztikus jellegű főiskola oly kiváló, egyenesen úttörő természettudósokat, főképp geológusokat tud felmutatni tanárokból és növendékekből, mintha csak Bisterfeld „Boszorkányos könyvé”-nek hajlamai szállották volna meg a nemzedékeket. De ha az újra-újra megalapított könyvtár főképp az elvont és széptudományokat táplálta, viszont a környező természet egyetlen óriási lexikona volt és marad a természet-

kutatóknak. Húsz kilométeres sugárban a vidék a legkülönbözőbb geológiai korszakokat feltáró lelőhely, s az Érchegység rengeteg ásványtani érdekességet rejt, mintegy predesztinálva a mineralógiára Benkőt és a különleges szakértelemmel dolgozó *H er epei Károlyt*. S bizonyára nem Mikó Imre volt az egyetlen kisdiák, ki szívdobogva álmélkodott a csodás kőzetgyűjtemények előtt. . .

Mind e nevelési tényezők együtt adják magyarázatát annak, hogy tíz — legkülönbözőbb jellegű — egyetemi katedrát töltenek ma be Enyed neveltjei Magyarországon és Romániában, aminthogy református püspöke sem volt még — az egy Kenessey Bélán kívül — Erdélynek, kit nem a Bethlen-kollégium nevelt.

A nőnevelés lendületét jelzi, hogy a tanfelügyelőség Enyed elemi leányiskoláját a megye mintaintézményének tartotta. Polgáriját az első igazgatónő: K. Grail Eleonóra messze népszerűsége emelte. Nagy érdemei vannak továbbfejlesztése terén Dömök Erzsébetnek, míg Illyés Gizellának nevéhez az új iskolalapota felépülése fűződik. A kollégium nagy lélekkel járt kezére a leánynevelésnek is, magántanulóit rendszeresen bejáratta a főgimnáziumi előadásokra. A kitűnő alsó-és középfokú állami leányoktatáson kívül ennek a körülménynek köszönhető, hogy valóságos kirajzása indult meg a komoly női szellemi munkaerőknek.

Háború alatt és után Enyed nem maradt méltatlan önmagához. A tizenhatos meneküléskor is jó idegeket mutatott. Viszont a város jelleméből folyik, hogy tizen-nyolc után nehéz lelki próbán esett át, akár súlyos betegségen. Kivándorlói mégis: elsősorban a gyökértlenné vált tisztviselőkből — beköltözött elemekből — kerültek ki.

Az új korszak Enyedet láthatóan a leépítendő helységek közé sorolta. Igaz, katonailag jelentősebb góccá képződött ma, mint bármikor ezelőtt, az állam több iskolával is (líceummal, négyosztályos leánygimnáziummal, fiúipariskolával) kiruházta, míg a vincellérképző helysége — új szárnnyal egészsülve ki — tudóbetegszana-

tóriummal alakult át. Viszont Enyed megszűnt megyeszékhely lenni. Pénzügy, számvevőség, államépítészeti, csendőrség, tanfelügyelőség elhagyták a várost, most fog eltelepülni belőle a kultúrmérnökség is. Üres lakások, szegényedő forgalom . . . Becsukódott állami rendeletre a szász iskola is, „mert csupa magyar látogattal!” Elsorvadt a közönség tehetetlen voltából az egyház kezébe átvett polgári leányiskola és végül Udvarhelyre plántálódott a *Fejes Áron* által nagy szívóssággal megalapozott református nőképző. Enyednek ma a hétosztályos elemin kívül nincs magyarnyelvű nőiskolája!

Amikor az agrárreform vihara a kollégiumot elérte, a schola mintegy tizenegyezer holdon gazdálkodott. Dóczy Ferenc inspektor-professzor és dr. Garda Kálmán főgondnok megfeszített gonddal vezették a küzdelmet, sikerült is megmenteniük vagy 2000 holdat, jobbra erdőkben, és sikerült a legutolsó tizenöt év alatt az intézetnek a szörnyű megrázkódtatás közben is megőrizni megmaradhatása alapjait. Ha az elveszett dominiumok után járó bonok kifizetődnének, az lélekzethez jutást jelentene a scholának, mely ma gazdasági iskolával akar új tagozatot létesíteni és nagy erőfeszítésekkel szervezi át modernre berendezéseit. Mi az intézet jövőjét korszerű újításai mellett is ama ősi, emelkedett, elfogulatlan lelkiségben látjuk, melyet az innen kikerült románság is kénytelen elismerni. Szintoly romolhatatlan létalapja a kollégiumnak az áldozatos közszeretet, mely legutóbb is jelentékeny alapítványokban nyilvánkozott meg. De minden anyagiaknál is ragyogóbban világítja meg az iskola élő, szuggesztív erejét Gáspár János utolsó kívánsága, aki mint kegyes kitüntetést kérte a maga számára, hogy családi kriptája helyett az örhegytető professzori sírjai között kapjon pihenőhelyet.

És bármi leszállitottsága mellett körzetében tovább is jelentőséget ad a városnak tisztas ipara. Néhány nagyobb üzeme a fegyház országos jellegű gyárain kívül is megmaradt: így a Lingner-féle szöttek- és dobozárugyár. A nyomdaipar virágzását pedig a messzi népsze-

rúvé vált Lőcsei-Spielenberg naptár bizonyítja. Nevezetes intézménye még a Hangya, a Rohay László volt igazgató által nagy szakavatottsággal megszervezett és a román impérium óta önállósult szövetkezeti központ, melynek fiókjai egész Erdélyt behálózzák. Az utolsó évek nagy pénzügyi válságait a város öt bankja közül egyedül az ősi magyar „Kisegítő” élte át szerencsésen.

Kereskedelmében mindig vezettek és vezetnek máig a keresztény (részben örmény és szász eredetű) cégek, melyek között egész dinasztiát alkotnak a *Winhlerek*, kik fűszerben, bőrben, borüzletben, paraszt rövidáruban szaktekintélyek.

Nagy kincset bír a város szűk —3711 kat. holdnyi —dekanaánian áldott határában és a nyugati heglánc által óvott széltelen, enyhe éghajlatában, melyben a füge kint tevelhet és olykor a szőlők takaratlanul is megmaradnak. Mióta 1910-ben a bajor *Fischer Lajos* megpillantotta és kiszemelte oltványtelepül a Tövis irányába eső Maros völgyet: Enyed fogalommá vált a kertészkedők számára. Csak rózsató harmincezer virít a lőrincrévei huszonnégy holdas telepen, legújabbán pedig a krizantém-kultúra fejlett tökéletesre. A legnehezebb gazdasági esztendőben is egyetlen eladatlan csemetéje nem marad az ültetési évad végére: így varázsolt Enyed közvetlen környékéből valóságos virító, termő édent és képezte ki a népet kitűnő szőlő- és gyümölcskertészekké. Maga a kollégium is mintaszőlőtulajdonos a miriszlói és csombordi határban, és a „Fürst Bethlen” felírású hordói Bécsig viszik a Maros lankáin szüretelt folyékony tüzet. E nagyobb telepeken kívül általában kisebb, legfeljebb ötholdas parcellákra oszló 200 holdon teremnek a híres enyedi leányka, ringató, szürkebarát, som, furmint stb. borok. Minőségük próbája az a régi évjárat volt, amikor az enyedi bort, mint a rumot, meg lehetett gyűjtani.

A város társadalmi életéről valamikor az a szállóige járta: „ide sírva jönnek, de aztán sírva is mennek el a tisztviselők”. A társasélet jellege mindig családias, régimódián patriarkális volt és az is maradt. Társa-

dalmának azonban szinte megbocsáthatatlan hibája, hogy még mindig nem vetkezte le a rangbéli elkülönözödés kérges maradványait: ami főleg a lateiner- és iparos-osztály széthúzásában tükrözik. Szerencsére az új nemzedéken már más jegyek íródnak. A Magyar Párt keretében dolgozó fiatal kultúrmunkások kezdik megérteni a kisebbségi összefogás szükségét. Mindinkább tájékozódnak az oltárkép parancsa felé, mely Enyed legrégebbi templomát díszíti: a Megváltó *közös* áldással áldja meg a tollat, ecsetet, sarlót és kalapácsot. Ha a szász népkisebbséget e jelképnek megértése tartotta meg nyolc évszázadon át, majd megtanulja annak igazát a magyarság is . . . Önzetlen, a közért dolgozó vezetőembereinek prototípusát idézzük még itt a nemrég elhunyt Jeney Elek árvaszéki elnökben, ki nagy időközön át töltött be sok gonddal, vesződéssel járó *húsz tiszteletbeli állást!*

A központjában alig fejlődő, de kültelkein apró házakkal, sorokkal terjeszkedő Enyed ma mintegy tízezer lakost számlál. Ebből hétezer a magyarság (ide számítva a magyarajkú zsidóságot is), a többi román és kisebb felében szász. Lélekszám szerint a vallásbeli í megoszlás rangsora: református és görög katolikus egyház két-két lelkésszel, római katolikusok a minorita-rend gondozásában, zsidók, evangélikusok, görögkeletiek, unitáriusok. Utóbbiak mostanában építettek templomot és hoztak papot maguknak. Szerény Istenházuk, mely amerikai mintára a papilakot is magába foglalja, példázója az „ahogy lehet” jellegű kisebbségi elhelyezkedésnek. A város lelkipásztoraira külön hivatás vár: ápolni azt az ősi helyi szellemet, mely nem ismert soha közönyt a saját s elfogult türelmetlenséget a más kultusza iránt, és amelynek olyan kedves jelképe a „papok vackorfája” a felekezetközi kaszálóval.

A legutóbb választott városi tanács idejében Enyed néhány komoly magyar irányító mellett törekvő vezetőre talált Albini Aurél polgármester személyében, ki miután a város elvesztette vagyona egy részét, megpróbálta restaurálni az elhasznált pénzalapokat. Város-

fejlesztési érzékét mutatja a Sétatérnek és a Vigadónak karbatétele s az új strandnak megnyitása.

Éltrevaló munkaterv volt az is, hogy a szanatóriumáról messze ismertté vált helységet üdülővárossá kell tenni. Éghajlatán, remek gyümölcssein kívül erre predesztinálja a sok, egy vagy másfél nap alatt elérhető kirándulóhelye. A geográfusok által „Nagy mész-barrière”-nek nevezett, 1200 méterig emelkedő szirtvonulat tájkincsei közül innen lehet megjárni Torockót a Kőkőzzel és a Székelykövel, a remetei sziklakaput, mögötte a ponor-szolcsvai bűvópatakkal, a Kis- és Nagycsákyakövet, hol még fürdeni lehet a római medencék természetes zuhogói alatt, a runki és intregáldi sziklaszorosokat, a Detonátát és a Tordahasadékot. . . s el lehet csodálkozni az ősvadonokban a francia földrajztudóssal, De Martonne professzorral: hogy olyik helyen húsz kilométerre vasúttól, megyeszékhelytől őskori kultúra állapotait figyelhetjük meg a nép életében.

Enyed útban van, hogy visszakanyarodjék oda, honnan nyolcszáz évvel ezelőtt elindult: az őstermelő és kisiparos jelleghez, miután a címerébe foglalt kard és mérleg lassan kiütődik kezéből. De ha el is sikkad jogszolgáltató és világ dolgaiért hadakozó jellege, a bagoly-nak nem szabad elreppenni a címerpaizsról. Enyed még mindig iskolaváros, és jaj volna, ha neveltjein eltörlődnének az örökletes jegyek, melyeket a kollégium egyik jeles ismertetője, *Váró Ferenc* tanár így summáz: „komor eredetiség, független önképzés, öntudatlan, nem számító becsvágy, nemtörődés az átlagos szokások, közdivat követeléseivel, saját célok, saját eszközök, saját módszer ...” Hozzátehetjük: ennyi őserőnek a város csak melegágya lehetett, honnan szinte életfeltétel: kiültetődni!”

Még az elszármazottaknál is gyakran elmélázhatunk az úttörők ismétlődő végzetén: hogy homályba állítatnak a következők által. Az első magyar felszabadulási népmozgalom vezetője *Nagy Antal* Enyedről került ki és karóba húzatott igazáért — de a történelem a százzal későbbi Dózsa Györgyöt tartja a parasztok ki-

rályának. A piski hidat *Kemény Farkas* tartotta, míg Bem meg nem érkezett — azonban Bem a piski hős és nem Kemény Farkas. Igaz, öt bethleni szellemhős kapott szobrot a szegedi árkádok Pantheonjában: Apáczai, Körösi Csorna, Bolyai Farkas, Mikó Imre, Kemény Zsigmond — de hánynak szívárgott el szíve-vére koronázatlan áldozatmunkában!

Ám ez nem változtat az enyedi szellem megintlen kisarjazó fajképein. *Makkai Sándor* és *Kemény János báró* élettükre épügy bizonyítja ezt, mint az a nem véletlen eszmetestvériség, mely *Áprily Lajossal* ott, a Pilistetőn mondatta ki „azt a titokzatos szót”. E szónak *Szentimrei Kovács Jenő* még a jelige formulázása előtt elszánt harcosául állott — és Sipos Domokos még merészebbül fogalmazta meg azt „Hazafelé” című írása bátor riadó-jában: *Erdély külön honszer'elmét*. Öt emberről jelenti a kém az Erdélyi Vormarzból, hogy „ha elfogják őket, a nyugalom Erdélyben azonnal helyreáll”, s az ötből három enyedi! Csak a balgaság tarthatja véletlennek a város e szakadatlan termékenységét a lélek mezőin. 1896-ban már pályamű készült az innen kikerült ötven országosnevű emberről. E ki virágzást mi is annak tulajdonítjuk, hogy Enyed kicsinyben külön teljes-egész világot alkotott, mely a maga kereteiben sokoldalúan tudott hatni ifjúságának hajlamaira.

„Mindenki enyedi és minden Enyedről indul”, szokás eltréfálni, amikor idegenbe szakadt s itthon tán el is felejtett derék fiairól, leányairól egyszer csak valami véletlen folytán idevillanó főnyüzenetként derül ki, hogy innen vette, vitte lelkének tüzét, mint Pogány Móric, Székelyhid Ferenc . . .

Mert „senki úgy nem szereti városát, iskoláját, mint az enyedi”, állapítja meg az idegen, aki megfordul a „Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt Diákjainak Testvéri Egyesületében”, e Pesten székelő magyarországi szövetségben, mely több tagozatra oszlik és amelyhez foghatóan egyetlen hasonló jellegű intézmény sem virágozik — főképpen az agilis „véndiáknék” segítségével a „hagyományok iránti tiszteletben, a szülőföld-

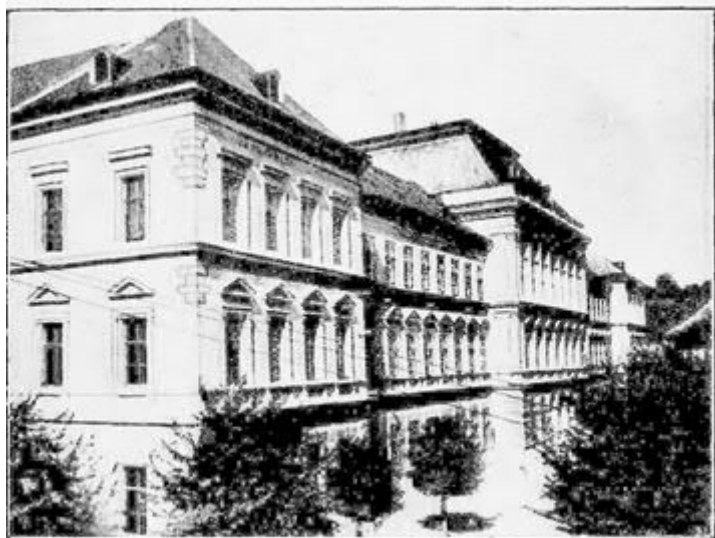
höz és a tanulóévek emlékéhez való ragaszkodás érzetének fenntartásában”.

. . . Sárfészek címezéssel Enyedet sokszor megdobálták pénzesebb és így nagyobb civilizációval fejlődő várostestvérei. Ám Enyed sarából koporsóba való fejeljat kérnek elszármazottal.

És ha ma mindinkább halkul is ez a város, ne felejtjük, módtalansága óvta meg annak idején, hogy le nem rombolta műemlékeit. Egy zajos új életforma tán szívós lelkiségének „feldúlt védfalaiából rakna palotát ...” Enyed időálló szellemi javaknak, annak a transzszilvánizmusnak letéteményese, melynek „nemes hagyományaihoz” Ady vigaszkép menekült a magyar közélet reménytelen zűrzavarainak idején. És ha a kollégium jövődjé elfért egyszer egy pincegödörbe ázott vasasládában, a szenvedésekben izzított „enyedizmus” — gúnyszó, melyet szívesen hordozunk! — meghúzódnak a szívek fenekén, elszórva akár más világtájak felé is. A bizó jelige, mely a várgyűrű egyik északi bejárata felett állott, akár pecsétköben a jelmondat: „Si ante rotam non defecerit, perennis erit” — hárítsa el a sors kerekét a falaknál őrzendőbb és romolhatatlanabb szellem felől is.

A város, előtérben a Kollégiummal

A ref. Kollégium homlokzata

Kőrösi Csomai Sándor mellszobra a Kollégiumban (Holtó Barnabás) A legrégebbi írott kő az evang. templom falában (1331)

A tejedelemasszony háza